

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία.
Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος

Ελένη Ι. Κοντιάδη

doi: [10.12681/er.358](https://doi.org/10.12681/er.358)

To cite this article:

Κοντιάδη Ε. Ι. (1979). Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος. *The Gleaner*, 15, 154–181. <https://doi.org/10.12681/er.358>

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ἀσώπιος

Ἡ γνώμη πού ἐπικρατεῖ γιά τήν ἑλληνική παιδεία, πώς «ἀνθισε στό φῶς τῆς γαλλικῆς παιδείας», εἶναι «συγκεχυμένη» ἀν καί «ἀρκετά γενική»¹. Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα μπορεῖ ἡ ἑλληνική παιδεία νά ἦταν προσανατολισμένη πρὸς τή Γαλλία, ἀνοῦσαν ὅμως καί οἱ ἑλληνογερμανικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις² ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Γερμανικὰ δὲν ἤξεραν μόνο οἱ λόγιοι ἀλλὰ καί οἱ ἔμποροι πού εἶχαν ζήσει στὴν Αὐστρία καί τὴ Γερμανία³. Ὡστόσο γιά τὴν ἐπίδραση τῶν ἑλληνογερμανικῶν σχέσεων στὴν ἑλληνική παιδεία πρέπει νά στραφοῦμε κυρίως στοὺς Ἑλληνας λογίους⁴ πού ἔζησαν καί σπούδασαν στὴ Γερμανία.

Τὸ 19ο αἰώνα οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες ἄκμαζαν στὴ Γερμανία ὅσο πούθενά στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ἡ κλασικὴ φιλολογία καί μάλιστα ἡ ἑλληνική⁵ γίνεται ἡ κατ' ἔξοχὴν ἐπιστῆμη. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἐνῶ ὅλο τὸν 19ο αἰώνα ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῶν Γερμανῶν πού τὴν ἀφομοιώνουν μὲ εὐκολία, τὸ γαλλικὸ πνεῦμα μένει σχεδὸν ξένο⁶. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Γερμανῶν εἶχε σὰν ἐπακό-

1. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθ. 1977, σ. 285.

2. Γιά τίς ἑλληνογερμανικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις κατὰ τὸν 18ο καί 19ο αἰώνα βλ. τὸ πολὺ χρήσιμο βιβλίο τοῦ Em. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Μόναχο 1959.

3. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, 1, σ. 269, 274.

4. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *ἔ.π.*, σ. 285.

5. Βλ. τί γράφει ὁ Κούμας στό Στέφανο Οἰκονόμο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1820, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 88. Πβ. Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, Φρειβούργο Γ' 1934, σ. 32 ἐπ.

6. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ ἐνθουσιασμὸς καί ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἑλληνική ἀρχαιότητα μετριάζεται στὴ Γαλλία ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Οἱ Γάλλοι στρέφονται πρὸς τὰ Λατινικά. Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα γιά τὸν Lessing καί τὸν Winkelmann τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά καί τὰ Γαλλικά ἀποτελοῦν μιὰν «ἀγεφύρωτη ἀντίθεση» βλ. Rudolf Pfeiffer, «Von der Liebe zu den Griechen» στό συλλογικὸ τόμο *Ausgewählte Schriften*, Μόναχο 1960, σ. 206. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καί οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν Γερμανῶν φιλολόγων γιά τοὺς Γάλλους συναδέλφους τους, ὅπως θὰ δοῦμε στίς ἐπιστολές τους.

λουθο τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁷. Πολλοὶ Γερμανοὶ φιλέλληνες, φιλόλογοι, φιλόσοφοι, ἀρχαιολόγοι, ἱστορικοί⁸, ἔχον μόνον πιστέψαν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ὄριμοι νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ ὅτι ἦταν καὶ ἱκανοὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα νέον πολιτισμὸν κ' ἦταν πρόθυμοι νὰ τοὺς βοηθήσουν. Ὁ Winckelmann, ὁ Heyne, ὁ F.A. Wolf, ὁ Böckh, ὁ Thiersch⁹, ὁ Krug¹⁰, ὁ Bouterwek καὶ πολλοὶ ἄλλοι θύμισαν πῶς οἱ Ἕλληνες ὑπάρχουν σὰ λαός.

Ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας ποὺ σπούδαζαν στὴ Γερμανία ἦταν καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος¹¹. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1821, ὅταν οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς ἐπιστρέφουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸν Ἀγώνα, ὁ Ἀσώπιος μένει στὴ Γοττίνγη κ' ὕστερα φεύγει γιὰ τὸ Βερολίνο. Καὶ στίς δύο πόλεις ὅπου σπούδασε εἶχε μεγάλους δασκάλους ὅπως ὁ F.A. Wolf, ὁ Böckh, ὁ K.O. Müller, ὁ Bouterwek. Πόσο στενὴ φιλία εἶχε ὁ Ἀσώπιος μὲ τοὺς δασκάλους του καὶ πόσο καθοριστικὴ

7. Ἰδιαίτερα οἱ Γερμανοὶ ἔφθασαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ παιδεία στὸν πολιτικὸ φιλελληνισμό. Πβ. R. Pfeiffer, «Friedrich Thiersch», *Historisches Jahrbuch* 80, 1961, σ. 182 ἐπ.

8. Ὁ ἱστορικός καὶ ἀρχαιολόγος Karl Otfried Müller σ' ἕνα γράμμα πρὸς τοὺς γονεῖς του ἀπὸ τὴ Γοττίνγη, μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰουνίου 1820, γράφει μ' ἐνθουσιασμὸ γιὰ τοὺς Ἕλληνας: «Τὸ ταξίδι στὸ Κάσελ τὸ ἔκανα συντροφικὰ μὲ μερικὸς φίλους... τὸν Ἀσώπιο... καὶ τὸ Μανούση... Ὁ τελευταῖος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους καὶ βαθυστόχαστους νέους στὸ Πανεπιστήμιο κι ἔχει μεγάλο ζῆλο γιὰ τὴν ποιήσῃ μας καὶ τὴ νεώτερη ἐπιστήμη. Εἶναι σπάνιο νὰ μπορέσει ἕνας ξένος ν' ἀφομοιώσει τόσο πολὺ τὸ γερμανικὸ πνεῦμα. Οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπιτύχουν αὐτὸ ποὺ δὲ θὰ μπορέσουν ποτὲ νὰ ἐπιτύχουν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι». Βλ. K. O. Müller, *Lebensbild in Briefen an seine Eltern mit dem Tagebuch seiner italienisch-griechischen Reise*, Βερολίνο 1908, σ. 80 ἐπ.

9. Ὁ Thiersch ἔδωσε μιὰ σειρὰ διαλέξεις γιὰ τοὺς Ἕλληνας· βλ. Fr. Thiersch, «Die Neugriechen», στὸ π. *Allgemeine Zeitschrift von Deutschen für Deutsche*, Νυρεμβέργη 1813, τ. Α', τεύχος 4.

10. Βλ. P. Δ. Ἀργυροπούλου, «Ὁ W.T. Krug καὶ οἱ Ἕλληνες», Ὁ Ἑραριστῆς Ἰ 1973, σσ. 267-273. Γιὰ τὸ φιλελληνισμὸ τοῦ F.A. Wolf, τοῦ Böckh καὶ τοῦ Bouterwek δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορά στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀπ' ὅτι ξέρουμε. Μόνον ὁ K. O. Müller ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν K. Dieterich, *Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus (1821-1828)*, Ἀμβούργο 1928, σ. 17.

11. Γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ K. Ἀσωπίου βλ. Ἄν. Γούδα, *Βίοι, Β' Ἀθήνα* 1874, σσ. 225-242. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Συμπλήρωμα στὰ βιογραφικὰ τοῦ K. Ἀσωπίου», *Ἑλληνικά* 12, 1959, σσ. 166-178. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθ. 1964, σ. 341 ἐπ. Ἑλένη Κοντιάδη «Ἀνεκδοτὲς ἐπιστολὲς Γερμανῶν λογίων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ἀσώπιο» (ὑπὸ ἔκδοσιν στὰ Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανιόνιου Συνεδρίου, τοῦ 1978). Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Ἀλληλογραφία Θεόκλητου Φαρμακίδη καὶ K. Ἀσωπίου 1819-1832» (ἀνακοίνωσιν στὸ Δ' Πανιόνιο Συνέδριο).

ήταν ή επίδρασή τους στο σχήμα τῆς παιδείας πού ἀκολούθησε τὸ μαρτυροῦν μερικές ἐπιστολές τῶν δασκάλων του κι ἓνα δικό του σχεδιάσμα ἐπιστολῆς¹².

Στὴ Γοτίγγη ὁ καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας Friedrich Bouterwek (1765 - 1828)¹³, μαθαίνει Νέα Ἑλληνικά γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συνεννοεῖται μὲ τοὺς Ἑλληνες φοιτητές, τόσο μεγάλος εἶναι ὁ φιλελληνισμὸς του. Δάσκαλός του εἶναι ὁ Ἀσώπιος. Ἐνα δεῖγμα τοῦ φιλελληνισμοῦ του εἶναι ἡ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀσώπιο μὲ ἡμερομηνία 11 Αὐγούστου 1820, γραμμένη μάλιστα ἑλληνικά¹⁴.

Ἡ διχόνοια (τὸ λεγόμενο γερμανικὰ Missverständnis, γαλλικὰ mal-entendu¹⁵) διὰ τὴν ὁποίαν ὁμιλήσαμεν ἐχθές, εἶναι κακὴ ἀκολουθησις τῆς ἐπιθυμίας τὴν ὁποίαν εἶχα νὰ προσφέρω δημοσίᾳ τὴν γνώμην μου εἰς τὴν τιμὴν τοῦ γένους σας. Εἶμαι πληροφορημένος ὅτι εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν κανεὶς ἀναγνώστης τῶν λογίων ἐφημεριδῶν θέλει καταλάβει τὴν λέξιν, τὴν ὁποίαν ἐμεταχειρίσθη, εἰς αὐτὴν τὴν σημασίαν, καλῶς τὴν ἐκατάλαβαν οἱ συμπατριῶται σας. Εἶναι ὁμοῦς ἄξιον λυπησεως, ὅτι φίλοι, τοὺς ὁποίους ἠθέλετε νὰ τιμᾶτε, νομίζουν, ὅτι τοὺς ἀδικεῖτε καὶ ὑβρίζετε. Παρακαλῶ λοιπὸν νὰ μίητε μεταφράζετε τὴν δυστυχὴν ἐπίκρισιν, μίητε τὴν στέλετε εἰς κανέναν ἀπὸ τὶ γένος σας. Ἐρωσθε

11 Αὐγούστου 1820

Βούτερβεκ

12. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιστολές παρουσιάσαμε στὸ Δ' Πανόμοιο Συνέδριο. Οἱ ἐπιστολές καθὼς καὶ τὸ σχεδιάσμα ἐπιστολῆς τοῦ Ἀσωπίου πρὸς τὸν Βöckh βρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κ. Ἀσωπίου. Ἡ συμβολὴ στὸ θέμα πού πραγματευόμαστε ἐδῶ θὰ ἦταν πιὸ μεγάλη ἂν εἶχαμε καὶ τίς ἐπιστολές τοῦ Ἀσωπίου πρὸς τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του. Οἱ ἐπιστολές του πρὸς τὸν Wolf βρίσκονταν στὰ κατάλοιπα τοῦ Wolf ὡς τὸ 1900 πού τις ξεχώρισαν καὶ τίς κατάταξαν στὸ τμήμα αὐτογράφων μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέα. Ὁλη ἡ συλλογὴ τῶν αὐτογράφων, ὅπως μᾶς πληροφορήσαν στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Δ. Βερολίνου, χάθηκε στὸν Β' παγκόσμιον πόλεμο.

13. Ὁ Bouterwek, ὁπαδὸς τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας, ἦταν γνωστὸς στοὺς Ἑλληνες ἀπὸ τὸ Λόγιο Ἐρμῆ, ὅπου ὁ Κούμας περιγράφοντας τὸ ταξίδι του στὴ Γοτίγγη τὸν ἀναφέρει: «Ἦκουσα ἐπὶ καθέδρα διδάσκοντα τὸν ὄξουνον φιλόσοφον Βουτερβέκιον» (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 90). Στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Στ. Οἰκονόμο (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 1820, σ. 88) ὁ Κούμας ἀναφέρει πὼς ἐπισκεπτόταν τὸν Wolf κάθε μέρα, ὅσο ἔμεινε στὸ Βερολίνο, κι ἔκανε παρέα καὶ μὲ τὸν Βöckh.

14. Διατηρήσαμε τίς ἀνορθογραφίες καὶ τὴ στίξιν τοῦ χειρογράφου μόνο στὲ ὀρισμένες λέξεις ἀποκαταστήσαμε τὸν τονισμό.

15. Οἱ ὑπογραμμίσεις στὲς ἐπιστολές ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο.

Τὸ θέμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν παρεξήγηση εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς τιμῆς τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων. Γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπῆρχε, εἶχε λησμονηθεῖ. Δὲν ξέρομε ἀκριβῶς τίς περιστάσεις ποὺ προκάλεσαν τὴν παρεξήγηση. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ὅταν ὁ Bouterwek γράφει: «νὰ προφέρω δημοσία», ἴσως νὰ ἔννοεῖ κάποια παράδοσή του. Μπορεῖ, θέλοντας τὰ τιμήσει τοὺς Ἕλληνας, νὰ προκάλεσε κάποια παρεξήγηση, γιατί σ' αὐτὴ τῇ σημασίᾳ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «διχόνοια», ἐξάλλου ἔτσι μεταφράζει κι ὁ ἴδιος τὴ λέξη. Ὁ Bouterwek καλλιεργοῦσε φιλικὲς σχέσεις καὶ μὲ τοὺς καθηγητὲς καὶ μὲ τοὺς φοιτητὲς καὶ συχνὰ εἶχε μαζί τους μακρὲς συνομιλίες. Ἦταν συμπαθὴς καὶ ἐγκάρδιος. Στὸ πανεπιστημιακὸ περιβάλλον τῆς Γοτίγγης εἶχε γίνει ἀγαπητὸς ὁ Ἀσώπιος. Μὲ τὸν Bouterwek εἶχε στενὴ φιλία καὶ συχνὰ τὸν συναντοῦσε. Ἔτσι, ὅταν τὸ 1821 ὁ Ἀσώπιος ἐτοιμάζεται νὰ φύγει γιὰ τὸ Βερολίνο ὁ Bouterwek τοῦ στέλνει ἓνα μακρὸ γράμμα. Τώρα ποὺ ἡ πατρίδα τους ξαναγεννιέται οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ διαμορφώσουν ἓνα νέο πολιτισμὸ ἀντάξιο πρὸς τ' ὄνομα ποὺ φέρουν τοῦ γράφει καὶ τοῦ προτείνει ἓνα παιδευτικὸ σύστημα, ποὺ θὰ ἔχει ὡς πρότυπο τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὴ διαμόρφωση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρωταρχικὸ ρόλο θὰ παίξει καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας. Τοῦ δίνει ἀκόμη κατευθύνσεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ πρέπει νὰ σπουδάζουν οἱ νεαροὶ Ἕλληνες καὶ γιὰ τὰ Πανεπιστήμια ποὺ εἶναι κατάλληλα γι' αὐτούς. Τὸ γράμμα τοῦ Bouterwek δημοσιεύεται ἐδῶ μεταφρασμένο ἐλληνικά¹⁶.

Πρὸς τὸν κύριο Ἀσώπιο

Γοτίγγη 27 Μαρτίου 1821

Πρὶν μᾶς ἐγκαταλείψετε, ἀξιότιμε φίλε, πρέπει νὰ σᾶς ἀνακινώσω καὶ γραπτὰ καὶ μὲ συνοχὴ τίς σκέψεις μου πάνω σ' ἓνα θέμα ποὺ τόσο συχνὰ τὸ συζητούσαμε στὶς φιλικὲς μας συνομιλίες. Ἀπὸ τότε ποὺ μὲ διδάξατε τὴ σημερινὴ γλώσσα τοῦ ἔθνους σας, ἀπὸ τότε ποὺ ἔγινε ὁ ἴδιος μάρτυρας τοῦ ζήλου, τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ τόσο διακρίνει τοὺς νεαροὺς Ἕλληνας, ποὺ σπουδάζουν σὲ μᾶς, ἀπὸ τότε δὲν ἀμφιβάλω πιά ὅτι οἱ ὠραῖες ἐλπίδες τοῦ εὐγενέστερου μέρους τοῦ ἔθνους σας θὰ ἐκπληρωθοῦν. Ἀλλὰ τί εἶδους πνευματικὴ μόρφωση θὰ πάρει ἡ Ἑλλάδα ποὺ ξαναζεῖ δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴν ἐργατικότητα καὶ τὸ ζῆλο τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν, ἐξαρτᾶται πολὺ κι ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ θ' ἀκολουθήσουν. Ὑπολογίζω ὅτι τὸ ἔθνος σας δὲ θὰ διαλέξει γιὰ πρότυπο ἀποκλειστικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ παιδευμένα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. Πρέπει νὰ κοιτάξετε νὰ μάθετε ἀπ' ὅλους ὅ,τι ἀξίζει νὰ μάθετε. Ὡστόσο, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔχει σημασία ποιὲς εἶναι οἱ γνώσεις ποὺ νο-

16. Τὸ πρότυπο δημοσιεύεται στὸ Παράρτημα, πιὸ κάτω, σ. 171 κέ.

μίζετε πώς προτιμούν οι νεαροί "Έλληνες στο ένα ή το άλλο έθνος. 'Από μιάν άλλη πλευρά και ή μορφή που θά λάβει ή μητρική σας γλώσσα έχει σχέση με την πρόοδο τής πνευματικής διαμόρφωσης του έθνους σας. "Ο,τι έχω να σας πώ, αξιότιμε φίλε, και για τά δυό, για τίς επιστημονικές σπουδές και για την τελειοποίηση τής γλώσσας των απογόνων των αρχαίων 'Ελλήνων, που μου έγιναν τόσο αγαπητοί, είναι μόνον ή φωνή ενός φίλου από μακριά. Στην πατρίδα σας, οί άντρες που είναι κιάλας μορφωμένοι πρέπει να κρίνουν καλύτερα από μένα τι τους ενδιαφέρει πιο πολύ απ' όλα. 'Ωστόσο και μιά συμβουλή από μακριά είναι κάποτε εύπρόσδεκτη.

Νομίζω πώς, σε σχέση με την έθνική παιδεία, πρέπει να κατατάξω τίς επιστήμες σε δυό τμήματα. Στο πρώτο τμήμα τοποθετώ εκείνες τίς επιστήμες που απασχολούν μόνο το μυαλό και συνάμα είναι χρήσιμες ποικιλότροπα για την κοινή ζωή. Στην ήθικη όμως και την αισθητική μόρφωση ενός έθνους έχουν μόνο έμμεση επίδραση. 'Εδώ ανήκουν οί μαθηματικές και οί φυσικές επιστήμες. Στο δεύτερο τμήμα τοποθετώ τίς επιστήμες που έγγγιζον όλη την πνευματική ζωή του ανθρώπου και γι' αυτό, αν τίς χειριστούμε καλά, μπορούν να περάσουν άμεσα στον κυρίαρχο τρόπο σκέψης και στα ήθη του λαού. "Ετσι δέν ανήκει σ' αυτές μόνον ή καθαυτή φιλοσοφία, που τής αξίζει αυτό το όνομα μόνον αν δέν σταματά στις λογικές και μεταφυσικές θεωρήσεις αλλά διαφωτίζει και τίς γενικές έννοιες τής 'Ηθικής, του Φυσικού Δικαίου, τής Πολιτικής και μιá λογική θρησκεία. Και ή Αισθητική μπορεί να καταταχθεί σ' αυτή την τάξη των επιστημών, ακριβώς δίπλα στη Φιλοσοφία, ή να θεωρηθεί μέρος τής Φιλοσοφίας. Παρόμοια επίδραση στα ήθη έχουν οί σπουδές τής 'Ιστορίας των πολιτειών και τής παγκόσμιας 'Ιστορίας, αν δέν τίς κάνουν άνιαρό άντικείμενο τής μνήμης. 'Η 'Ιστορία των καλών τεχνών και τής λογοτεχνίας πρέπει, κατά τον ίδιο τρόπο, να συμπεριληφθεί στην πολιτειακή και την παγκόσμια 'Ιστορία. 'Εδώ ανήκουν και οί φιλολογικές επιστήμες επειδή συνδέονται στενά με την Ποιητική και τή Ρητορική, δηλαδή με τίς επιστήμες τής Αισθητικής. Πέρα απ' αυτό, ή αρχαία έλληνική και ή λατινική φιλολογία είναι το κλειδί για όλα όσα μάς έχουν άπομείνει για τήν κλασική διαμόρφωση και τίς πράξεις των αρχαίων 'Ελλήνων και των Ρωμαίων και για την κλασική διαμόρφωση τής καλαισθησίας τους στα έργα τους και τά γραπτά τους.

Τώρα, αν με ρωτήσετε σε ποιά χώρα να ταξιδέψουν οί φιλομαθείς νέοι σας, ή απάντηση δέν μπορεί να είναι ή ίδια, ανάλογα με την επιστήμη που σ' αυτή θέλει ν' άφοσιωθεί ιδιαίτερα ο νέος. Δέ συμβουλεύω καθόλου τους νεαρούς "Έλληνες σπουδαστές να πάνε στην 'Αγγλία γιατί ή ιδιάζουσα όργάνωση στα άγγλικά Πανεπιστήμια παρεμβάλλει στο δρόμο των ξένων πολλά εμπόδια. "Όποιος θέλει ειδικά να σπουδάσει Μαθηματικά και Φυσικές 'Επιστήμες (στις Φυσικές 'Επιστήμες λογαριάζω και τή Φαρμακευτική), αυτός μπορεί να βρεί κατάλληλους δασκάλους και ιδρύματα στην 'Ιταλία. Το ίδιο ή ακόμη περισσότερο στη Γαλλία. Και στη Γερμανία, καθώς ξέρετε, δέν παραμελούνται καθόλου οί μαθηματικές και φυσικές σπουδές. 'Ωστόσο ο ζήλος γι αυτές τίς επιστήμες δέν είναι τόσο γενικά διαδομένος όπως στη Γαλλία, αν και ανάμεσα στους Γερμανούς λογίους μας έχουμε φυσικούς και μαθηματικούς πρώτης τάξης. Διαφορετικά είναι τά πράγματα στις φιλολογικές, ιστορικές, αισθητικές και φιλοσοφικές επιστήμες, που πουθενά στον κόσμο δέ διδάσκονται τώρα τόσο θεμελιακά όσο στα γερμανικά Πανεπιστήμια. Πόσο πολλά μπορεί να μάθει στη Γερμανία ένας νεαρός φιλόλογος το ξέρετε κι εσείς ο ίδιος, αξιότιμε φίλε. Πόσο επιπόλγια χειρίζονται οί Γάλλοι συνήθως τίς επιστήμες είναι μάλλον γενικά γνωστό. "Όσο για τίς σπουδές τής Αισθητικής θά λυπόμουν πραγματικά αν

οί νεαροί "Ελληνες αντί να πάρουν παράδειγμα, ιδιαίτερα απ' αυτήν την άποψη, τὰ έργα τῶν προγόνων τους, γίνονταν μιμητές τῶν Γάλλων. Γιατί ὅσο λεπτό καὶ νά'ναι τὸ αἰσθητήριο τῆς καλαισθησίας τῶν Γάλλων στὶς καλὲς τέχνες καὶ τὴ λογοτεχνία, εἶναι μονομερές καὶ ἐξαρτάται ἀπὸ ἓνα πλῆθος προκαταλήψεων ποὺ κολακεύουν μόνο τὴν ἐθνικὴ, γαλλικὴ ματαιοδοξία. Εἶναι ἀναπόφευκτη ἀνάγκη νὰ ξαναθίσει στοὺς "Ελληνες ἡ ποίηση κ' ἡ ρητορικὴ, ἂν θέλουν νὰ πάρουν τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀξίζει ἀνάμεσα στὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. "Αν ὅμως θελήσουν νὰ κάμουν δική τους τὴν ἐθνικὴ, γαλλικὴ καλαισθησία, ἡ λογοτεχνία τους θὰ ἔχει τόσο λίγη δύναμη καὶ πρωτοτυπία ὅση εἶχε καὶ ἡ γερμανικὴ στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀφοῦ καὶ οἱ δικοὶ μας ποιητὲς καὶ οἱ κομφοὶ συγγραφεῖς ἀκολουθοῦσαν τοὺς γαλλικοὺς κανόνες καλαισθησίας, σὰ νὰ ἦταν μόνον αὐτοὶ ἀδιάφευστοι. "Επιφυλάσσομαι νὰ σᾶς ἀνακοινώσω τὶς σκέψεις μου διεξοδικὰ γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς ποίησης στὴ νέα μητρικὴ γλῶσσα τῶν "Ελλήνων σὲ μιὰν ἄλλη εὐκαιρία. "Εδῶ ἀκόμη λίγα λόγια γιὰ τὸ εἶδος τῆς Φιλοσοφίας ποὺ εὐχόμαι στὴ χώρα σας. "Αφοῦ ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ εἶναι τόσο ἀδύνατη ὥστε οἱ κεφαλῆς ποὺ φιλοσοφοῦν νὰ μὴν πάφουν πιθανὸν ποτὲ νὰ διαφωνοῦν γιὰ τὶς σημαντικώτερες ἀλήθειες, πρέπει ἐκεῖ τουλάχιστον ποὺ ἡ φιλοσοφία εἶναι νὰ γίνῃ πάλι τοπικὴ, ὅπως στοὺς ἀρχαίους "Ελληνες, νὰ μὴν ἐπικρατεῖ ἀποκλειστικὰ ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἓνα σύστημα. Οἱ Γάλλοι ὅμως, ἀπὸ τότε ποὺ γεννήθηκε στὴ Γαλλία ἡ λεγόμενὴ "Ιδεολογία, δὲ δέχθησαν σχεδὸν γενικὰ ἓνα μοναδικὸ εἶδος φιλοσοφίας, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γαλλικὴ φιλοσοφία μετὰ τὰ συστήματα τοῦ Condillac, τοῦ Helvetius, τοῦ D'Alembert, τοῦ Diderot καὶ πολλῶν Γάλλων συγγραφέων ποὺ ζοῦν ἀκόμη, ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικὰ συστήματα, εἶναι τόσο ρηχὴ καὶ ἐπιφανειακὴ ποὺ στὴ Γερμανία, ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν Kant (καὶ ἔπειτα), δὲν ἔχει πιά καθόλου ὄπαδους. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχουμε στὴ Γερμανία πάρα πολλὰ ἀντιμαχόμενα συστήματα. "Ακριβῶς τὸ ἴδιο ὅπως στὴν ἀρχαία "Ελλάδα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ νεώτερα συστήματα ἀνήκουν πιὸ πολλὴ ἐνθουσιώδη φαντασία παρὰ στὸν ὄρθο λόγο. "Ὅστόσο μέσα σ' αὐτὴ τὴ διάσταση τῶν γνωμῶν δυναμώνει καὶ ἐξασκεῖται ὁ ἐλεύθερος λόγος. Οἱ ἐπιπόλαιες θεωρίες δὲν εὐδοκίμουν στὴ Γερμανία. "Ιδιαίτερα ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι σχεδὸν ὅλες οἱ σχολῆς τῆς φιλοσοφίας στὴ Γερμανία ὑπερασπίζονται τὴ θρησκεία, ἐνῶ στὴ Γαλλία οἱ λέξεις φιλόσοφος καὶ ἀθεϊστὴς ἔχουν σχεδὸν τὴν ἴδια σημασία.

Θὰ ἤθελα τώρα νὰ σᾶς πῶ καὶ τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς τωρινῆς μητρικῆς γλώσσας τοῦ ἔθνους σας. "Ὅστόσο στὸ σύνολο τὴν ξέρετε κιόλας. Συμφωνώντας μαζί σας θεωρῶ σὰν τὸ μόνο σωστὸ δρόμο αὐτὸν ποὺ χάραξε ὁ σεβαστὸς Κοραῆς ποὺ πρόσφερε πολλὰ στὴν πατρίδα του. Μόνον δὲν μπορῶ νὰ ἔχω τὴν ἴδια γνώμη μὲ σᾶς, δηλαδὴ νὰ διατηρήσουμε πολλὰς λέξεις καὶ γραμματικούς τύπους ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινὴ δημοτικὴ τῆς πατρίδας σας. "Επιφυλάσσομαι λοιπὸν νὰ ὑπερασπιστῶ σ' ἓνα ἄλλο γράμμα ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ γιὰ ὀρισμένες κατηγορίες ὕφους καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἂν καὶ ἡ κρίση ἐνὸς ξένου γι' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἀξία. Γενικὰ, ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ τὴν εὐχὴ ποὺ ἐκφράσατε καὶ ἐσεῖς ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τῶν «Μαθημάτων» σας. "Ἡ διαμόρφωσις τῆς ζωντανῆς μητρικῆς σας γλώσσας συνδυασμένη μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων "Ελληνῶν συγγραφέων πρέπει νὰ γίνῃ ἡ κύρια ἐνασχόληση γιὰ τοὺς ἐξάιρετους λογίους τῆς πατρίδας σας. Μόνον ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ μεταδοθεῖ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνώτερη παιδεία τῶν πραγματικὰ μορφωμένων σ' ὅλες τὶς τάξεις καὶ νὰ διεισδύσει στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ. Γιατὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸ ν' ἀποκτήσῃ ἡ "Ελλάδα πάλι λογίους. Πρέπει νὰ ξαναγεννηθεῖ ἓνας ἑλληνικὸς λαός, ὅσο κι' ἂν εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν παλιό,

πού να είναι όπωςσδήποτε μορφωμένος λαός, άξιος για τὸ κοινὸ ὄνομα πού τὸ σέβεται ὅλη ἡ Εὐρώπη.

Οἱ καλύτερές μου εὐχές, ἀκριβέ φίλε, θὰ σᾶς συνοδεύουν ὅποιαδήποτε θέση κι ἂν σᾶς ἐπιφυλάσσει ἡ μοίρα γιὰ νὰ εὐεργετήσετε τὴν πατρίδα σας.

Βούτερβεκ

Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Bouterwek δὲν ἦταν παροδικός. Στὴν ἐπόμενη ἐπιστολὴ του, μὲ ἡμερομηνία 6 Μαρτίου 1822, πού δημοσιεύω ἐδῶ σὲ μεταφράση¹⁷, διακρίνουμε τὴν προσπάθεια του νὰ ὑλοποιήσει τὰ αἰσθήματά του. Ὁ τόνος τῆς ἐπιστολῆς του δείχνει τὴ λύπη του πού δὲν μπόρεσε νὰ συγκεντρώσει ὅσα χρήματα ἐπιθυμοῦσε γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς Ἑλληνας πρόσφυγες. Τὴ θλίψη του ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ φράση τοῦ καθηγητῆ Huschke σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀσώπιο πού θὰ δοῦμε παρακάτω μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰουνίου 1822. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα γράφει ὁ Huschke: «Ὁ Bouterwek εἶναι ἀπελπισμένος καὶ σκέπτεται κι ἐσᾶς καὶ τὸ λαὸ σας μὲ μελαγχολία». Παρ' ὅλη τὴ μελαγχολία κλείνει τὸ γράμμα του μὲ αἰσιοδοξία. Ἐλπίζει σὲ καλύτερους καιροὺς.

Γοτίγγη 6 Μαρτίου 1822

Ἡ μακρὰ μου σιωπὴ, ἀξιότιμε κύριε Ἀσώπιε, θὰ σᾶς φάνηκε αἰνιγματική. Ὅταν ὅμως σᾶς πῶ γιὰτὶ δὲν ἀπάντησα νωρίτερα στὸ τελευταῖο γράμμα σας, πῶ πολὺ θὰ μὲ λυπηθεῖτε παρὰ θὰ μὲ κατηγορήσετε. Ἡ μόνη ἐλπίδα πού εἶχα νὰ συνεισφέρω κάτι στέλνοντας ἓνα μικρὸ ποσὸ γιὰ νὰ ὑποστηρίξω τοὺς δυστυχισμένους Ἑλληνας πρόσφυγες, μιά καὶ δὲ μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ πράξω τίποτε, οὔτε καὶ κατὰ τὸν πῶ μακρινὸ τρόπο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας σας, αὐτὴ ἡ ὥραία ἐλπίδα ματαιώθηκε τώρα. Τὸ ποσὸ πού συγκεντρώθηκε πέρασι ἀπὸ πολλοὺς σπουδαστές μας πάνω στὸν πρῶτο ἐνθουσιασμὸ προοριζόταν γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ἐκείνων πού ἤθελαν νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ὅταν οἱ σχέσεις τῆς χώρας μας μὲ τὴν Ἀγγλία ἀπαγόρευαν τελειῶς τέτοιους ἐξοπλισμούς, οἱ πῶ πολλοὶ εἶχαν πάρει κιόλας πίσω τίς εἰσφορές τους, πρὶν τὸ μάθω ἐγώ. Ὅταν πληροφορήθηκα πόσα ἔχουν μείνει γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅσους κατέφυγαν στὴν Τεργέστη, τὸ ποσὸ πού εἶχε ἀπομείνει ἦταν τόσο μικρὸ πού δὲν ἄξιζε τὸν κόπο νὰ τὸ στείλω τόσο μακριά. Στὴν ἀρχὴ μερικὸ ἀπὸ τοὺς κυρίους συναδέλφους μου ἦταν πρόθυμοι νὰ συνεισφέρουν ἀλλὰ κι αὐτὰ ἀποτέλεσαν ἓνα ἀσήμαντο ποσὸ, κι ἐγὼ μόνος μου δὲν εἶμαι ἀρκετὰ πλούσιος γιὰ νὰ βοηθήσω ὅσο τὸ ἐπιθυμῶ. Αὐτὴ ἡ ἀποτυχία στὸ σχέδιό μου μὲ στενοχώρησε τόσο πολὺ πού δισταξα νὰ πιάσω τὴν πέννα γιὰ νὰ σᾶς τὸ πῶ.

Ὅ,τι ἐλπίζω ἀκόμη γιὰ τὸ καλὸ δὲ μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ σᾶς τὸ πῶ σ' αὐτὸ τὸ γράμμα. Ἀχ, ἀναστενάξω ἀκόμη, ἄς μὴν ἀναβε ἡ φλόγα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ σὲ μιά τόσο ἄτυχα διαλεγμένη ὥρα. Τί νὰ γίνονται ἄραγε οἱ ἀγαπητοί μου, ὁ Λιβέριος κι ὁ Ψύλλας, ὁ Μαῦρος, ὁ Γλαράκης κ' οἱ ὑπόλοιποι ἐξαιρετοὶ νέοι πού σὲ σᾶς ὀφεί-

17. Τὸ πρωτότυπο δημοσιεύεται στὸ Παράρτημα, πῶ κάτω, σ. 175 κέ.

λω, ἀγαπητὲ κύριε Ἀσώπιε, ὅτι μποροῦσα νὰ μιλῶ μαζί τους τὴ μητρικὴ γλώσσα τους. Τώρα ὅμως δὲ θὰ μποροῦσα νὰ μιλήσω πολὺ Νέα Ἑλληνικὰ μὲ συνοχή, ἀφοῦ ἔχω νὰ τὰ χρησιμοποιήσω σχεδὸν πιά ἕνα χρόνο.

Φροντίζετε τὴν ὑγεία σας, ἀγαπητὲ φίλε, μὲ κάθε τρόπο, καὶ κρατηθεῖτε γιὰ τοὺς καλύτερους καιροὺς πού δὲ θὰ λείψουν καὶ πού θέλουμε νὰ τοὺς ζήσουμε μαζί.

Σᾶς χαιρετῶ μὲ φιλία καὶ ἐκτίμηση

Βούτερβεκ

Οἱ Γερμανοὶ καθηγητὲς καὶ συνάμα φίλοι τοῦ Ἀσώπιου τὸν ἐκτιμοῦσαν καὶ πίστευαν στὶς ικανότητές του. Αὐτὸς πάλι ζητοῦσε τὴ γνώμη τους καὶ δεχόταν τὶς συμβουλές τους, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ γράμμα πού τοῦ στέλνει ἀπὸ τὴ Γοτίγγη ὁ Huschke. Ὁ Ἀσώπιος βρίσκεται στὸ Βερολίνο. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιστολὲς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Γερμανῶν γιὰ τὸν Ἀσώπιο εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀσώπιος εἶναι γι αὐτοὺς ἕνα πρόσωπο προορισμένο νὰ παίξει κάποιον σοβαρὸ ρόλο στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς πατρίδας του. Ἔτσι, στὸ γράμμα του ὁ Huschke ἐκφράζει τὴ λύπη του γιὰ τὴ φοβερὴ καταστροφή τῆς Χίου: «... διαβάσαμε στὶς ἐφημερίδες γιὰ τὴν κακὴ μοίρα τῆς Χίου καὶ ἔτσι δὲν εἶχα διάθεση νὰ σᾶς γράψω γιατί δὲ θὰ μποροῦσα ν' ἀναφέρω τὴν πατρίδα σας χωρὶς νὰ θυμηθῶ τὴ φοβερὴ συμφορὰ της». Παρακάτω τοῦ εὐχεται νὰ βρεῖ καὶ ἐκεῖ πού εἶναι καινούργιους φίλους, πού νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ γι αὐτὸν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πατρίδα του. Ἡ φιλία θὰ εἶναι τότε ἀληθινή: «Καθὼς συλλογίζομαι ὅλα ὅσα ἤθελα νὰ σᾶς γράψω, συχνὰ ἀναρωτιόμουν ἂν ἔχετε κανένα ἐγκάρδιον φίλον πού νὰ ἐνδιαφέρεται εἰλικρινὰ καὶ γιὰ σᾶς καὶ γιὰ τὴν πατρίδα σας, πού νὰ μπορεῖτε νὰ συζητᾶτε μαζί του τόσο ζωνρὰ ὅσο συζητούσαμε μαζί... Ὅπου καὶ νὰ πᾶτε νὰ προσπαθεῖτε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ κατακτᾶτε... πραγματικούς φίλους, ἕνα Πάτροκλον σὰν Ἀχιλλέας... ἕνα Πυλάδην σὰν Ὀρέστης... Ποῦ σκέπτεστε ὅμως νὰ πᾶτε τώρα; ποῦ θὰ εἶναι ἡ μελλοντικὴ κατοικία σας; θέλω τώρα ν' ἀναπληρώσω αὐτὸ πού ἔπρεπε νὰ εἶχα κάνει νωρίτερα, δηλαδὴ νὰ σᾶς πῶ τίς ἀπόψεις μου σ' αὐτὸ πού μὲ ρωτήσατε φιλικὰ, τί πρέπει νὰ πράξετε γιὰ καλύτερο, ἔστω καὶ ἂν εἶναι πιά ἀργά. Μὲ κανένα τρόπο δὲ θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ἀφήσω νὰ πᾶτε στὰ Ἴονια νησιά, γιατί ἡ περιγραφή τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ Maitland πού διάβασα στὴ «Γενικὴ ἐφημερίδα» ἀπὸ τὸ «Πρωῖνὸν χρονικόν»¹⁸ μὲ γέμισε μὲ τόση ἀπέχθεια γι αὐτὴ τὴν

18. Ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «Morning Chronicle» πού κυκλοφοροῦσε στὸ Λονδὶν μετέφραζαν ἄρθρα γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐφημερίδα «Allgemeine Zeitung».

κυβέρνηση... πού δὲ θὰ ἤθελα νὰ πατήσω τὸ πόδι μου ἐκεῖ. Ἔτσι λοιπὸν θὰ μπορούσατε νὰ διαλέξετε ἀνάμεσα στὸ Βερολίνο, τὸ Παρίσι καὶ τὴ βόρεια Ἰταλία.. Σᾶς συνιστῶ τὸ Παρίσι... Ἄπο κεῖ μπορείς νὰ πᾶς παντοῦ, νὰ πληροφορηθεῖς πολὺ εὐκόλα καὶ γρήγορα ὅ,τι σ' ἐνδιαφέρει. Συνάμα θὰ εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ σᾶς νὰ γνωρίσετε καὶ τὴ γαλλικὴ νοοτροπία — μετὰ ἀπὸ τὴ σοβαρὴ γερμανικὴ — νὰ συναντήσετε πολλοὺς συμπατριῶτες σας καὶ νὰ ζήσετε κάτω ἀπὸ μιὰν ἀνθρώπινη κυβέρνηση.... Γράψτε μου σίγουρα, πρὶν ξεκινήσετε, πού θὰ πᾶτε... Θὰ μπορούσατε τώρα νὰ ρωτήσετε τι ἐλπίδες ἔχω γιὰ τὴν ὑπόθεσή σας. Βέβαια δὲν μπορῶ νὰ ἀμφιβάλλω ἀλλὰ οἱ προοπτικὲς εἶναι πολὺ σκοτεινές. Πιστεύω πὼς μόνο δυὸ πράγματα μποροῦν νὰ σώσουν τὴν Ἑλλάδα, μιὰ ἀποφασιστικὴ ἦττα τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἢ ἔκρηξη τοῦ ρωσικοῦ πολέμου. Καὶ τὰ δυὸ δὲν ἔχουν ἀποφασιστεῖ ἀκόμη...».

Τὸ ἐπόμενο γράμμα τοῦ Huschke μὲ ἡμερομηνία 17 Νοεμβρίου 1822, εἶναι ἡ ἀπάντησή σὲ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔστειλε ὁ Ἀσώπιος μὲ τὸν καθηγητὴ Karl Otfried Müller ἀπὸ τὸ Παρίσι. Μὲ τὸν Müller ὁ Ἀσώπιος εἶχε φιλικὲς σχέσεις ἀπὸ τὸν καιρὸ πού σπούδαζε στὴ Γοτίγγη. Ὁ νεαρὸς καθηγητὴς εἶχε ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς του καὶ τὸν Ἀσώπιο πού μάλιστα τὸν συμπαθοῦσε καὶ τὸν βοηθοῦσε. Ἔτσι σὲ γράμμα πρὸς τοὺς γονεῖς του, τὸ 1820, διαβάζουμε: «Μ' εὐχαριστεῖ νὰ δέχομαι συχνὰ ἐπισκέψεις. Εἰδικὰ τὸν Ἀσώπιο, πού προορίζεται γιὰ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κέρκυρας, τὸν βοήθησα καὶ τὸν συμβούλευσα, κι ἔτσι σκέπτομαι ἀπὸ τὴ Γοτίγγη νὰ διατηρήσω μιὰ σημαντικὴ σχέση μ' αὐτοὺς τοὺς ἄντρες»¹⁹. Ἐξᾴλλου δυὸ ἐπιστολικά σημειώματα τοῦ Müller πρὸς τὸν Ἀσώπιο, τὸν καιρὸ πού κ' οἱ δυὸ βρίσκονται στὸ Παρίσι, μαρτυροῦν τὴ φιλία τους. Οἱ δυὸ τους συνήθιζαν νὰ κάνουν περιπάτους στοὺς κήπους τοῦ Παρισιοῦ καὶ νὰ συζητοῦν²⁰. Στὰ δυὸ σύντομα γράμματα τοῦ Müller δὲν ὑπάρχει ἡμερομηνία. Στὸ ἓνα ὅμως δίπλα ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ παραλήπτη — Monsieur le Professeur Asopios, rue de Colombier n. 25 — στὴν ταχυδρομικὴ σφραγίδα διακρίνεται καθαρὰ ἡ λέξη Octobre, δηλαδὴ ἡ ἡμερομηνία συμπίπτει μὲ τὶς πληροφορίες ὅτι ὁ Ἀσώπιος ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1822.

Θὰ μοῦ κάνετε μεγάλη χάρη ἂν θέλατε νὰ ἐρθετε στὸ σπίτι μου αὔριο στὶς δεκάμιση, θὰ μπορούσαμε νὰ πᾶμε μαζὶ στὸ βοτανικὸ κήπο, πού ἔχω καὶ πολλὰ εἰσι-

19. Βλ. K.O. Müller, *Lebensbild in Briefen an seine Eltern*, σ. 65.

20. Ὁ Karl Otfried Müller ἦταν ὁ πρῶτος μεγάλος Γερμανὸς ἀρχαιολόγος πού ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1840.

τήρια για να τα δοῦμε όλα ἐκεῖ. Τότε θὰ μπορούσαμε συνάμα νὰ κουβεντιάσουμε καὶ γιὰ μερικὰ πράγματα.

Ἡ καλύτερα, μιὰ κι ὁ βοτανικός κήπος εἶναι πιὸ κοντὰ σὲ σᾶς παρά σὲ μένα, θὰ ξεκινήσω στὶς δεκάμιση καὶ θὰ βρίσκομαι σὲ σᾶς λίγο πρὶν τὶς ἔντεκα. Ὡστόσο ἐπιθυμῶ νὰ μοῦ ἀπαντήσετε μὲ δυὸ λόγια ἂν θέλετε. Θέλω νὰ σᾶς δῶ ἀκόμη ὅσο πιὸ πολὺ γίνεται.

Δικό σας
Κ.Ο. Μύλλερ

Δευτέρα βράδυ

Μὴ θυμώσετε, καλέ μου φίλε, πού δὲ σᾶς ἀπάντησα νωρίτερα. Ὅλη τὴν ἡμέρα...²¹ ἔμουν πολὺ φορτωμένος μὲ δουλειές. Μὲ τὸν περίπατο στὸ βασιλικὸ κήπο δὲν μπορούσα δυστυχῶς νὰ περιμένω, ὅπως θὰ σᾶς ἐξηγήσω καὶ προφορικά. Δυστυχῶς, αὔριο Τρίτη ἔχω νὰ φροντίσω πολλά, τὴν Τετάρτη ὅμως πρέπει νὰ ἰδωθοῦμε ὀψωσδήποτε.

Δικός σας
Κ.Ο. Μύλλερ

Τὸ γράμμα πού ἔστειλε ὁ Κ. Ἀσώπιος στὸν Husehke ἀπὸ τὸ Παρίσι μὲ τὸν Müller δὲν τὸ ἔχουμε, ὑπάρχει ὅμως ἡ μαρτυρία στὴν ἀπάντηση τοῦ Husehke πού γράφει: «Ξαναδιαβάζω τὸ γράμμα σας πού τόσο γρήγορα μοῦ ἔφερε ὁ καθηγητὴς Müller». Φαίνεται πὼς ὁ Ἀσώπιος εἶχε ἐπηρεαστεῖ πολὺ ἀπ' τὸ γερμανικὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴ γερμανικὴ νοοτροπία, ἂν κρίνουμε ἀπ' τὸ σχεδιάσμα τῆς ἐπιστολῆς του πού θὰ ἀναφέρουμε παρακάτω, ἀλλὰ κι ἀπ' αὐτὸ τὸ γράμμα τοῦ Husehke: «Χάρηκα μ' ὅλη μου τὴν καρδιά ὅταν ὁ Müller μοῦ εἶπε ὅτι ξεχωρίζατε πολὺ χτυπητὰ ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες σας πού βρίσκονται ἐκεῖ, μὲ τὴ γερμανικὴ σας ψυχροσύνη καὶ τὴ γερμανικὴ σας ἀπλότητα» Ὁ Husehke τοῦ θυμίζει διακριτικὰ καὶ τὸν ξεχωριστὸ φιλελλητισμὸ τῶν Γερμανῶν: «Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ βρήκατε κι ἐκεῖ πολιτικὴ συμπαράσταση στὴ μοίρα τῆς πατρίδος σας. Δύσκολα ὥστόσο νὰ εἶναι πιὸ θερμὴ καὶ πιὸ ἐμπρακτῆ. Ἄν τουλάχιστον ἡ Γαλλία δὲν κλείσει τὰ λιμάνια της στοὺς Ἕλληνας ταξιδιωτὲς ἐλπίζω ἀκόμη μερικοὶ συμπατριῶτες σας νὰ σπεύσουν στὸν τόπο πού οἱ ἄθῳοι καλοῦν γιὰ προστασία καὶ συμπαράσταση ἐναντία στὴν τυραννία.» Τώρα ὁ Husehke διαβλέπει πὼς ἡ θέση τοῦ Ἀσωπίου εἶναι πιὰ στὴν πατρίδα του καὶ τὸν προτρέπει νὰ ἐπιστρέψει: «Σᾶς συμβουλεύω, μόλις σᾶς τὸ ἐπιτρέψει ἡ μοίρα, νὰ γυρίσετε ὀψωσδήποτε στὴν πατρίδα σας καὶ νὰ δημιουργήσετε ἕνα ἐνεργὸ κύκλο γιὰ δράση».

21. Ἀκολουθοῦν δυὸ δυσανάγνωστες λέξεις.

“Άλλος ένας καθηγητής του Άσωπίου, ο διαπρεπής φιλόλογος F. A. Wolf (1759-1824), είχε φιλικές σχέσεις μαζί του και ήξερε τα σχέδιά του. Σέ γράμμα που του έστειλε στις 30 Ιουνίου 1822 διακρίνουμε τόν έγκάρδιο τόνο και τήν εκτίμηση του δασκάλου προς τόν μαθητή²². ‘Ο Άσώπιος συνήθιζε νά επισκέπτεται συχνά τόν Wolf αλλά τόν τελευταίο καιρό, έπειδή άργησε νά φανεϊ, ό Wolf άναγκάστηκε νά του γράψει: ‘Έπειδή τούς τελευταίους μήνες που βρίσκομαι στήν έξοχή με επισκέφτηκες τόσο σπάνια, είτε γιατί φοβόσουν για τήν υγεία μου είτε γιατί σ’ έμπόδισε ή συνεχής παρακολούθηση [των παραδόσεων] ή ή ζέστη, άπευθύνομαι έγώ σέ σένα που, καθώς άκούω, σύντομα θά φύγεις στήν πατρίδα σου»²³. Άσφαλώς ό Wolf, που με τά «Προλεγόμενα στον ‘Όμηρο» (1795) έγινε ή άφορμή νά ξαναγεννηθεϊ στά νεώτερα χρόνια τó óμηρικό ζήτημα αλλά που ήταν και γενικά μιá από τις ιθύνουσες μορφές στα κλασικά γράμματα σ’ όλο τόν ευρωπαϊκό χώρο, θά είχε επίδραση στή σκέψη του Άσωπίου²⁴.

Στό ίδιο γράμμα ό Wolf εκφράζει τήν αισιοδοξία του για τήν καλή έκβαση των πραγμάτων στήν Ελλάδα κι άκόμη εκδηλώνει μεγάλο ενδιαφέρον για τήν πρόθεση του Άσωπίου νά πάει στή Γαλλία. Τόν ζηλεύει, γράφει, που θά πάει στό Παρίσι, προπαντός που θά συναντήσσει εκεί τόν Κοραή²⁵. «Σέ ζηλεύω όχι τόσο για τ’ άξιοθύμαστα σ’ αύτή τήν πόλη όσο γιατί θά μπορέσεις νά δεϊς τόν άξιοσέβαστο Κοραή που

22. Τις φιλικές σχέσεις του Wolf με τόν Άσώπιο δείχνει κι ένα σύντομο γράμμα του Wolf σέ νέα ελληνική γλώσσα που δημοσίευσε ό Σ. Κουγέας, «Δύο ενδιαφέροντα κείμενα», *Επιστημονική Έπετηρίς τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 6, 1955-56, σ. 154 έπ.

23. Τó γράμμα, σέ λατινική γλώσσα, περιλαμβάνεται στήν τρίτομη συλλογή των έπιστολών του Wolf, που έπιμελήθηκε ό Siegfried Reiter, *Friedrich August Wolf. Ein Leben in Briefen*, Στουτγάρδη 1935, τ. Β’, σ. 290 έπ.

24. ‘Ο Wolf είχε τή δύναμη νά μεταδίδει τήν επιστημονική του σκέψη. ‘Η θεωρία του άσφαλώς είχε αντίκτυπο στού Έλληνες φιλόλογους τής εποχής του και μεταγενέστερα, όπως είναι γνωστό.

25. Για τις σχέσεις του Κοραή με τόν Άσώπιο βλ. Σ. Κουγέα, ‘Ο Κοραής εις τήν άλληλογραφίαν του Άσωπίου», *Έλληνικά* τ. 6, 1933, σ. 55-77. Αυτό τó γράμμα που τó έγραψε ό Wolf δυό χρόνια πριν πεθάνει δείχνει τó θαυμασμό του για τόν Κοραή που όμως ποτέ του δέν τόν συνάντησε. ‘Ο Κοραής εκτιμούσε πολύ τόν Wolf. Για τή βολισσία έκδοση τής *‘Ιλιάδας* που έκαμε τó 1811 πήρε τó κείμενο τής έκδοσης του Wolf. Οι σχέσεις του Κοραή με τόν Wolf δέν έχουν έρευνηθεϊ άρκετά. Έπιστολή του Κοραή προς τόν Wolf έχει άναδημοσιεύσει ό Φ. ‘Ηλιού, ‘Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από τήν άλληλογραφία του Κοραή», *Έρwanos εις Άδαμάντιον Κοραήν*, Άθ. 1965, σσ. 81-139.

ἀν κι ὡς τώρα δὲν ἔχω δεῖ τὸ πρόσωπό του, συχνὰ ὥστόσο τριγυρίζει μπροστά μου».

Ὅπως ἀναφέραμε, δὲν ἔχουμε τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀσωπίου πρὸς τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του. Ἡ μόνη ἄμεση μαρτυρία εἶναι τὸ σχεδίασμα τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸ διάσημο φιλόλογο August Böckh²⁶. Παρ' ὅλο πὺ στὸ σχεδίασμα δὲν ἀναγράφεται οὔτε τόπος οὔτε ἡμερομηνία, εἶναι βέβαιο πὺς τὸ καθαρογραμμένο τὸ ἔλαβε ὁ δάσκαλός του ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1822 ἀφοῦ ἔχουμε τὴν ἀπάντηση πρὸς τὸν Ἀσώπιο μὲ ἡμερομηνία 25 Δεκεμβρίου 1822²⁷. Δυὸ ἔμμεσες μαρτυρίες εἶναι ἡ ἐπόμενη ἐπιστολὴ τοῦ Böckh μὲ ἡμερομηνία 9 Μαρτίου 1823 ὅπου εὐχαριστεῖ τὸν Ἀσώπιο γιὰ τὸ γράμμα πὺ τοῦ ἔστειλε τὸν Ἰανουάριο, καὶ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1827, ἡ μνεία τοῦ Ἀσωπίου σὲ γράμμα τοῦ Böckh πρὸς τὸν F. Welcker (1784-1868) πὺ κι αὐτὸς ὑπῆρξε καθηγητῆς του: «Μοῦ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Ἀσώπιος γιὰ τὶς καινούργιες ἐπιγραφὰς τοῦ Ἀθηναίου κυρίου Κυριάκου Πιττάκη... Ὅα προσπαθῆσω αὐτὲς τὶς μέρες νὰ δῶ, τί μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲσω τοῦ Ἀσωπίου ἢ τοῦ κόμη Γκίλφορντ...»²⁸. Ὁ Ἀσώπιος, καθὼς δείχνει αὐτὴ ἡ περικοπή, διατηροῦσε τὴ φιλία του μὲ τὸν Böckh κι ὅταν γύρισε στὴν Ἑλλάδα. Ἡ σχέση τους ἄρχισε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1821 ὅταν ὁ Ἀσώπιος πῆγε στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ συνεχίσει ἐκεῖ τὶς σπουδὲς του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1822 ὁ Ἀσώπιος ἀποφασίζει νὰ πάει στὸ Παρίσι. Τότε ὁ Böckh τοῦ ἔδωσε συστατικὴ ἐπιστολὴ²⁹, γραμμὴν λατινικὰ στὶς 6 Αὐγούστου 1822 στὸ Βερολίνο. Ὁ Γερμανὸς φιλόλογος βεβαιώνει πὺς ὁ Ἀσώπιος παρακολούθησε τὰ μαθήματά του ἐνάμιση χρόνο καὶ ἀναφέρει λεπτομερῶς τὴν ὕλη τῶν παραδόσεων. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ Ἀσωπίου πὺ ἔλαβε μέρος καὶ στὶς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις ἦταν ἄριστη. Ὡστόσο ὁ Böckh δὲν παραλείπει νὰ τονίσει πὺς καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Ἑλληνα μαθητῆ του. Σὲ συχνὰς, ἰδιωτικὰς συνομιλίας, διαπίστωσε τὴ μεγάλη του μόρφωσις ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος

26. Ἐνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπ' αὐτὸ τὸ σχεδίασμα παραθέτει ὁ Κουγέας, ὁ.π., σ. 68. Τὸ πρόχειρο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι δυὸ μεγάλα φύλλα πυκνογραμμένα κι ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές. Τὸ μελάνι ἔχει διαπεράσει τὶς σελίδες καὶ τὸ κείμενο εἶναι δυσανάγνωστο. Ὡστόσο τὰ γερμανικὰ τοῦ Ἀσωπίου εἶναι ἄψογα.

27. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Böckh ἀνταποκρίνεται ἀκόμη καὶ στὶς λεπτομέρειες στὸ σχεδίασμα τοῦ Ἀσωπίου.

28. Βλ. Max Hoffmann, *August Böckh Lebensbeschreibung und Auswahl aus seinem Wissenschaftlichen Briefwechsel*, Λειψία 1901, σ. 173.

29. Τὸ κύρος τοῦ Böckh πὺ ἦταν διάσημος σ' ὅλη τὴν Εὐρώπῃ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς θὰ διευκόλυε τὸν Ἀσώπιο στὸ Παρίσι.

και τῆ χάρη του. Για ὅλα αὐτὰ πιστεύει πὼς ὁ Ἀσώπιος θὰ εἶναι χρήσιμος και για τὴν πατρίδα του και για τὰ γράμματα.

Τὸ σχεδιάσμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσωπίου δείχνει ἔντονα τὴ γερμανικὴ ἐπιρροή στὸν τρόπο τῆς σκέψης του και τὶς προτιμήσεις του, πράγμα πὸν κι ὁ ἴδιος παραδέχεται ἀπροκάλυπτα. Ὁμολογεῖ πὼς δὲν τοῦ ἀρέσει ὁ τρόπος πὸν καλλιεργοῦν τὰ κλασικὰ γράμματα στὸ Παρίσι, ἀλλὰ και τὸ Λονδίνο δὲν τὸ ἐγκρίνει για τοὺς Ἑλληνας πὸν θέλουν νὰ σπουδάσουν φιλολογία. Ἔτσι, γράφει στὸν Böekh, πὼς πῆρε τὸ θάρρος νὰ τοῦ στείλει στὴ Γερμανία ἓνα νεαρὸ συμπατριώτη του για νὰ σπουδάσει ἐκεῖ. Αὐτὸς ὁ Ἑλληνας ἀῆθελε νὰ σπουδάσει φιλολογία στὸ Λονδίνο. Ὅταν ὅμως τοῦ περίγραψα τὴν κατάσταση τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν στὴν Ἀγγλία και τὴ Γερμανία, ὅσο πιὸ καλὰ μπορούσα, ἄρχισε ν' ἀλλάζει γνώμη και νὰ προτιμᾷ τὴ Γερμανία μας ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βρετανία, πὸν κατὰ τ' ἄλλα εἶναι πλοῦσια. Τότε τοῦ ἔδωσα κι ἐγὼ ἓνα συστατικὸν γραμματάκι». Παρακάτω περιγράφει τὶς παραδόσεις πὸν παρακολουθοῦσε και συμπεραίνει πὼς, παρ' ὅλο πὸν κι ἐκεῖ διδάσκουν ὠραῖα πράγματα κ' ὑπάρχουν πολλὰ μέσα για νὰ μορφωθεῖς, αὐτὸς προτιμᾷ τὴ γερμανικὴ μέθοδο. Στὸ Παρίσι δὲ διδάσκουν πολὺ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, «οἱ πιὸ πολλοὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία... μόνον ὁ Boissonade διδάσκει δυὸ φορές τὴν ἐβδομάδα Λυκοῦργο».

Ἐνα μεγάλο μέρος σ' αὐτὸ τὸ σχεδιάσμα παίρνουν οἱ πληροφορίες για τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές πὸν ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ συγκέντρωνε κι ἐτοίμαζε ὁ Böekh για νὰ τὶς παρουσιάσει ἀργότερα στὴ μνημειώδη συλλογὴ του. Οἱ ἔμπιστοι μαθητὲς του τὸν βοήθοῦσαν. Κι ὁ Ἀσώπιος ἀνῆκε σ' αὐτούς: «Ἐνῶ μοίραζα στὸ Λονδίνο τὴν ἀγγελία σας για τὸ Ἔθσαυρὸ τῶν Ἐπιγραφῶν, παρακάλεσα τὸ φίλο μου τὸ Σχινᾶ ν' ἀντιγράψει τὶς ἐπιγραφές, στὸ σπίτι τοῦ κόμη Γκίλφορντ, και νὰ σᾶς τὶς στείλει». Ὁ Ἀσώπιος τελειώνει τὸ γράμμα του γράφοντας χαρακτηριστικὰ για τὴν πατρίδα του: «Τὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα φαίνεται πὼς δὲν πηγαίνουν ἀσχημα... Οἱ Ἀγγλοὶ ὑπόσχονται τὴ συνθησιμένη τους βοήθεια ἀλλὰ μὲ ὅρους, ὅπως ὁ διάβολος στὸν Ἰησοῦ Χριστὸ...».

Ὁ Böekh τοῦ ἀπαντᾷ πολὺ γρήγορα σ' αὐτὸ τὸ γράμμα. Ὁ τόνος του εἶναι ἐγκάρδιος κι ὁ τρόπος πὸν τοῦ ἐκθέτει τὰ ἐπιστημονικὰ θέματα πὸν τὸν ἀπασχολοῦν δείχνει πὼς ὁ Ἀσώπιος εἶχε κερδίσει τὴν ἰσοτιμία, τὴ φιλία και τὴν ἀγάπη τοῦ δασκάλου του. Ἀκόμη φανερώνει τὸ μεγάλο

ένδιαφέρον του Böckh για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τις ελπίδες του για την αναγέννησή της³⁰.

Τò γράμμα σας, αγαπητέ Ασώπια, πού τò έλαβα τήν περασμένη εβδομάδα, μου έδωσε πολλή χαρά, γιατί ένδιαφέρομαι και για σάς προσωπικά και για τήν πατρίδα σας³¹. Μè τήν πατρίδα σας μου φαίνεται πώς τὰ πράγματα πηγαίνουν άρκετά καλά τώρα. Η νέα πυρπόληση τής ναυαρχίδας του Καπουδάν Πασά είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη και με τò ρυθμό πού μεγαλώνουν οι έπιτυχίες θά γίνει και ή διάθεση τών Εύρωπαϊκών Δυνάμεων πιδ ευνούική. Η άποτυχία νά υποδουλώσουν τò Μωριά είναι άρκετη άπόδειξη ότι ή έλληνική δύναμη άσφαλώς έχει σταθεροποιηθεϊ πιά, πιδ πολύ άπ' ότι νομίζαμε, και όρισμένα σημάδια μās έπιτρέπουν νά υποθέσουμε πώς οι Εύρωπαϊκές Αύλές θά υίοθητσουν μιάν άλλη πολιτική. Μπορεί ή Ελλάδα νά είναι έλεύθερη σέ πέντε χρόνια, και οι άγροί της νά έχουν λιπανθεϊ με τήν ώραιότερη παιδεία, πράγμα πού σπάνια συμβαίνει ανάιμακτα. Έλιπίζω πιδ πολύ παρά ποτέ.

Ό Σκωτσέζος άνατολιστής πού μου γράφετε ήρθε έδω όταν έλειπα ταξίδι. Κι ό συμπατριώτης σας άπό τή Σμύρνη πού μου γράψατε γι αυτόν, ούτε ήρθε έδω ούτε μου έστειλε τίποτε έπιγραφές. Έάν έχετε τήν ευκαιρία νά του έπιδώσετε μιá έπιστολή, σās παρακαλώ νά του έπαναλάβετε τήν παράκληση νά μου στείλει αντίγραφα άπό τις έπιγραφές. "Όταν θά γυρίσει ό κόμης Γκίλφορντ άπό τὰ νησιά του Ίονίου και φέρει άπό κει τίποτε καινούργιο, πράγμα πού είναι δυνατό, θά σās ήταν βέβαια εύκολο νά τόν παρακαλέσετε εκ μέρους μου νά μου στείλει αντίγραφα. Τώρα λογαριάζω, τò έρχόμενο καλοκαίρι, νά έχω προχωρήσει τόσο τή συλλογή τών έπιγραφών πού νά μπορέσω ν' άρχίσω τò τύπωμα, και τότε θά κοιτάξω νά στείλω εγκαιρίως ένα αντίτυπο στην Ελλάδα, τουλάχιστον στην Κέρκυρα, όπου υπάρχει ή Ίόνιος Ακαδημία, έστο και' όνομα, αν λειτουργεί ή όχι δέν τò ξέρω. Περιμένα νά σās ξανασυναντήσω στη Χαϊδελβέργη. Στο ταξίδι πέρασα τήν πρώτη νύχτα σ' ένα μικρό μέρος τής Έσσης, μετά τò Eisenach, στο Schlüchtern. Έκει, στο βιβλίο τών ξένων, διάβασα ότι λίγο πριν βρισκόσασταν εκεί, κι όλο πιδ πολύ είχα τήν έλπίδα νά σās ξανασυναντήσω άργότερα. Όμως αντί για σās βρήκα ένα πολύ ίκανό Έλληνα, τò Βλαστό³² άπό τή Χίο, πού έρχόταν συχνά στον άδερφό μου, πού είναι εκεί γιατρός.

30. Τò γράμμα δημοσιεύεται έδω σέ μετάφραση. Τò πρωτότυπο στο Παράρτημα, πιδ κάτω, σ. 177 κέ.

31. Τò ένδιαφέρον του για τήν Ελλάδα και τήν πίστη του στους Έλληνες τά εκφράζει ό Böckh και σέ γράμμα του προς τόν Thiersch, στις 10 Άπριλίου 1821· βλ. Max Hoffmann, ό.π., σ. 248: «...Φαίνεται πώς ήρθε ό καιρός πού οι Έλληνες θ' άντρειωθούν. Άν είχον και έξωτερική ύποστήριξη, πού όμως δύσκολα θά τήν έχουν, άσφαλώς θά μπορούσαν τώρα ν' άποτινάξουν τò ζυγό. Οι Έλληνες πού σπουδάζουν έδω έχουν μεγάλο ένθουσιασμό και φεύγουν για τόν πατριωτικό στρατό τους». Μè τò ίδιο πνεύμα γράφει ό K. O. Müller στον Böckh δυό μέρες άργότερα, στις 12 Άπριλίου· βλ. *Briefwechsel zwischen August Böckh und Karl Otfried Müller*, Λειψία 1883, σ. 69.

32. Δέν ξέρουμε άκριβώς για ποιόν Βλαστό πρόκειται. Πάντως εκείνη άκριβώς τήν έποχή σπούδαζε Νομικά στη Χαϊδελβέργη ό Πέτρος Βλαστός άπό τή Χίο, όπως

Σᾶς εὐχομαι νὰ ἔχει καλύτερεῦσαι λίγο ἢ ὑγεία σας. "Όταν θὰ ξαναπαῖτε στὸ κλίμα τῆς πατρίδας σας θὰ γίνετε πάλι ἀσφαλῶς τελείως καλά. Εἶμαι περιεργός νὰ μάθω τὴ γνώμη σας γιὰ τὴ γαλλικὴ λογιόσῳνη, ἀφοῦ πρῶτα μάθετε κι ἐσεῖς τίποτε σχετικῶς³³. Δὲν τοὺς καταφρονῶ τοὺς Γάλλους, ξέρουν νὰ τὰ καλλωπίζουν ὅλα. "Όστόσο ὅ,τι ξαναδιάβασα, τίς πιὸ πολλές φορές, ἀσφαλῶς δὲν ἔχει βᾶθος, κι οὔτε ἔχουν μιὰ ζωντανὴ θεώρηση τῆς ἀρχαιότητος³⁴. Νὰ ἐπισκεφθεῖτε βέβαια ξανὰ τὸν Hase³⁵. Μοῦ ὑποσχέθηκε πολὺ φιλικὰ ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ σᾶς βοηθήσει μὲ κάθε τρόπο καὶ πάντα μάθαινα ὅτι βοηθεῖ πολὺ τοὺς ξένους. Στὴ Γερμανία δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ πολλὰ πράγματα ποὺ θὰ μπορούσα νὰ σᾶς τὰ συστήσω, ὅσο μπορῶ νὰ θυμηθῶ τώρα. "Ένα καλὸ βιβλίο ἀλλὰ λίγο συμπιληματικὸ, γραμμμένο ὄχι μὲ πολὺ πνεῦμα, εἶναι τοῦ Tittmann γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συντάγματα, ποὺ πρέπει βέβαια νὰ τὸ δεῖτε. Μπορεῖ κιόλας νὰ τὸ εἶχατε δεῖ ἐδῶ. "Ο Mannert ἔχει ἐκδώσει τὸ 8. μέρος τῆς Γεωγραφίας του ποὺ περιλαμβάνει τὴν Ἑλλάδα. "Ο Siebelis δημοσίευσσε τὸν πρῶτο τόμο ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκδοσὴ τοῦ Παισανία. Μιὰ συλλογὴ μὲ πολὺ κόπο. "Ο κακημένος ὁ Dissen³⁶ εἶναι πολὺ ἄρρωστος, καθὼς μαθαίνω. "Υποφέρει ἀπὸ ἀρθριτικὰ καὶ ἀνησυχοῦν πολὺ γι αὐτόν. "Έχει ἐξασθενήσει πάρα πολὺ καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀντέξει ἀπολύτως τίποτε.

Πρὶν φύγετε, μοῦ ὑποσχέθηκατε πολὺ φιλικὰ πῶς ἂν μπορούσατε νὰ μοῦ κάνατε κάποια χάρη στὸ Παρίσι θὰ τὸ κάνατε μὲ χαρὰ.

"Ο Müller μοῦ τὰ φρόντισε σχεδὸν ὅλα ὅσα μπορούσα νὰ περιμένω κι ὅ,τι περνοῦσε ἀπ' τὸ χέρι μου. Μόνον ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς τοῦ κόμη Choiseul-Gouffier μοῦ λείπουν ἀκόμη τέσσερις, ἀπ' αὐτὰς ἐνδιαφέρομαι ἰδιαιτέρα γιὰ τὴ μία. Στὸν κατάλογο αὐτῆς τῆς συλλογῆς τοῦ Dubois εἶναι οἱ ἀριθμοὶ 181, 183, 201, 234. "Απ' ὅ,τι μπορῶ νὰ διαπιστώσω τίς ἐπιγραφὰς αὐτὰς τίς ἀγόρασε ὁ κόμης Pourtales. Πιὸ πολὺ ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὸν ἀριθμὸ 181: «Deux fragments précieux inscription sur les revenus publics du peuple Athénien», ἓνα πόντο ὕψος κι ἓνα πόδι πλάτος. "Αν μπορούσατε λοιπὸν νὰ μοῦ τίς προμηθεύσετε θὰ σᾶς ζῆμον πολὺ ὑποχρεωμένος. "Ίσως θὰ μπορούσε νὰ σᾶς συμβουλευθεῖ ὁ Hase, γι αὐτὸ σᾶς παρακαλῶ νὰ μιλήσετε μαζί του. Αὐτὸ κυρίως ποὺ θὰ ἤθελα τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς: ὁ κόμης Clarac³⁷, συντηρητῆς τῶν ἀρχαιοτήτων στὸ Βασιλικὸ Μουσεῖο, ἔχει ἀντίγραφα ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς ποὺ σᾶς ἀνέφερα καὶ ὑποσχέθηκε στὸ Müller νὰ μοῦ τίς δώσει, ἂν τυχὸν δὲν

διαπιστώσαμε σὲ ἀνέκδοτο κατάλογο τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν στὴ Χαϊδελβέργη (1820-1867), ποὺ βρήκαμε στὰ κατάλοιπα τοῦ "Ιωνος Κοντιᾶδη.

33. "Ο "Ασώπιος τοῦ εἶχε γράψει ἀρκετὰ γιὰ τοὺς Γάλλους, ὅπως δείχνει τὸ σχεδιάσμα, ὅμως δὲν εἶχε ἀρχίσει νὰ παρακολουθεῖ συστηματικὰ τίς παραδόσεις στὸ Πανεπιστήμιο.

34. Βλ. τὴ σημ. 6.

35. Πρόκειται γιὰ τὸν K.B. Hase (πβ. I. Καλλιτσουανάκης «Α. Κοραῆς καὶ K.B. Hase» *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 8, 1933, σσ. 49-69).

36. "Ο L. Dissen, ποὺ τὸν ἀναφέρουν καὶ ὁ Böckh καὶ ὁ Huschke ἀνῆκε στὸ φιλικὸ κύκλο τοῦ "Ασωπίου.

37. "Ο κόμης Clarac ἀρνήθηκε νὰ δώσει τίς ἐπιγραφὰς, ὅπως ἔγραψε ὁ Böckh πρὸς τὸν Müller στίς 20 Φεβρουαρίου 1823: «"Ο κόμης Clarac εἶπε στὸν "Ασώπιο πῶς δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τίς ἐπιγραφὰς»· βλ. *Briefwechsel zwischen August Böckh und Karl Otfried Müller*, ὁ.π., σ. 125.

είναι τυπωμένες στον κατάλογο του Dubois. Σας έσωκλείω λοιπόν ένα γράμμα για τον κόμη Clarac και σας παρακαλώ να του το επιδώσετε αυτοπροσώπως. Ο κύριος κόμης δε χρειάζεται να λάβει τον κόπο να μου απαντήσει. Αν είχε μόνο την καλοσύνη, να δώσει σε σας τα αντίγραφα ή να σας επιτρέψει να τις αντιγράψετε από τις δικές του. Όπως σας είπα πρόκειται μόνο για τις επιγραφές που έχει ο κόμης Pourtalès και δεν είναι μεγάλες. Δε θα σας κάνει κόπο να μου τις αντιγράψετε. Πάντως, σας παρακαλώ να μου απαντήσετε πολύ σύντομα για να δω αν γίνεται τίποτε μ' αυτόν τον τρόπο, ή, αν πρέπει, να βρω άλλο. Στέλνετε τα γράμματα χωρίς γραμματόσημα μόνο με τη διεύθυνσή μου, αλλά να προσθέσετε: «Pour l'Academie Royale des Sciences à Berlin».

Έχετε γειά, καλέ μου Άσώπιο, και γράψτε μου πάλι γρήγορα σας παρακαλώ.

Έγκάρδια δικός σας

Μπαϊν

Βερολίνο 25 Δεκεμβρίου 1822

Άφου είχα κλείσει το γράμμα, μου έρχεται ένας Έλληνας από την Κωνσταντινούπολη που τον λένε κι αυτόν Σχινᾶ και είναι συγγενής του δρ. Σχινᾶ. Μοιάζει πολύ διαβασμένος. Έπειδή δεν ξέρει γερμανικά μιλάμε ελληνικά και γαλλικά άνακατεμένα. Με τ'άρχαϊα ελληνικά τα καταφέρνουμε κ' οι δυο έπειδή «πρός ταύτην την χρῆσιν» χρησιμοποιῶ τὴ σύγχρονη προφορά, ὅσο μπορῶ να τα καταφέρω αὐτὴ τὴ στιγμή.

Στὸ ἐπόμενο γράμμα τοῦ Böckh με ἡμερομηνία 9 Μαρτίου 1823 τὸ κύριο θέμα εἶναι οἱ ἐπιγραφές, πού προσπαθοῦσε να συγκεντρώσει για τὴ συλλογὴ πού ετοίμαζε. Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια θὰ τὸν βοηθήσει και ὁ Άσώπιος³⁸.

Δουλειές πού εἶχαν συσσωρευτεῖ, ἀγαπητὲ Άσώπιο, μου ἐπιτρέπουν μόλις σήμερα ν' ἀπαντήσω λίγα λόγια στὸ φιλικό σας γράμμα ἀπὸ τῆς 22 Ἰανουαρίου. Ὅστοςο δὲ θέλω ν' ἀναβάλω ἄλλο τὴν ἀπάντηση γιατί τὴν ἔχω κιόλας ἀναβάλει πολύ. Πρῶτα σας εὐχαριστῶ θερμὰ για τοὺς κόπους σας με τὸν εὐγενέστατο κόμη Clarac, πού ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σκέφτηκα ὅτι θὰ ἔκανε αὐτὸ πού ἔκανε, ἢ καλύτερα, ὅτι δὲν θὰ ἔκανε τίποτε. Βρῆκα ἓνα ἄλλο δρόμο, παρακάλεσα τὸν ὑπουργό Willh. v. Humboldt να μου ἐξασφαλίζει τῆς ἐπιγραφές μέσω τοῦ ἀδερφοῦ του, τοῦ κυρίου Alexander v. Humboldt στὸ Παρίσι, και δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι τὸ κύρος του θὰ μου ἀνοίξει τὸ δρόμο εἴτε για τὰ ἀντίγραφα τοῦ Clarac εἴτε για τῆς πέτρες τοῦ κόμη Pourtalès. Ἄν εἶναι ἀπαραίτητο να καταφύγουμε στῆς ἴδιες τῆς πέτρες, τότε πρέπει να κάνω χρῆση τῆς καλοσύνης σας. Ἐστειλα δηλαδή στὸν ὑπουργό v. Humboldt τὴν περιγραφή ἀπὸ τῆς τέσσερις ἐπιγραφές και συνάμα τοῦ εἶπα ὅτι, ἂν χρειαστεῖ να ἀντιγράψουμε ἀπὸ τῆς πέτρες, θὰ λάβετε ἐσεῖς τὸν κόπο να τὸ κάμετε για χάρη μου. Ἐδῶσα και τὴ διεύθυνση τοῦ σπιτιοῦ σας, γι αὐτὸ ὁ κύριος Alex. v. Humboldt θὰ στείλει να σας βρεῖ, ἂν σας χρειαστεῖ. Ἐπειδὴ μπορεῖ να σας εὐχαριστήσῃ να

38. Τὸ γράμμα δημοσιεύεται ἐδῶ σε μετάφραση. Τὸ πρωτότυπο, στὸ Παράρτημα, σσ. 180 κέ.

γνωρίσετε αυτόν τὸν κοσμοζακουσμένο ἄντρα, ἂν δὲν σᾶς καλέσει αὐτός, ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ, ἴσως πᾶτε ἐσεῖς. "Ἄν τυχὸν μοῦ ἀντιγράψετε ἐσεῖς τὶς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὶς πέτρες, τότε παρακαλῶ 1) νὰ ἀντιγράψετε τὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς ὅσο τὸ δυνατὸ πῶς καθαρά, ὅπως εἶναι πάνω στὶς πέτρες, καθὼς καὶ τὴ στίξη. 2) Νὰ περιγράψετε ἀκριβῶς τὰ κενὰ καὶ γενικά νὰ τοποθετήσετε τὰ γράμματα τὸ ἓνα σὲ σχέση μετὰ τὸ ἄλλο, ὅπως εἶναι στὶς πέτρες. 3) Τὸ σχῆμα τῆς πέτρας, τὰ κενὰ καὶ τὸ περιγράμμα ἀπὸ τὸ κομμάτι τῆς πέτρας ποὺ λείπει νὰ τὰ περιγράψετε πρόχειρα γιὰ νὰ μπορέσω νὰ κρίνω πῶς θὰ γίνουν οἱ συμπληρώσεις. "Ὅ,τι ἄλλο μπορεῖτε νὰ μοῦ προσφέρετε, ὅπως λέτε στὸ γράμμα σας, θὰ τὸ δεχτῶ μ' εὐγνωμοσύνη. "Ἀμφιβάλω ἂν θὰ μπορέσω νὰ ἔχω τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ βρέθηκαν στὰ Ἰαβρούζια ὄρη. Δὲν μπορῶ νὰ ξέρω ἀκριβῶς τόσο πολλὰς ποὺ εἶναι. "Ἄν τὶς ἔχετε, σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ τὶς στείλετε. Τὰ «ταξίδια» τοῦ Riedesel τὰ ἔχω στὸν κατάλόγόν μου γιὰ νὰ κάνω περικοπές, δὲν μπορέσα ἀκόμη νὰ τὰ ἀρχίσω. Γνωρίζετε τὸν Πετριτσόπουλο ἀπ' τὴ Λευκάδα, ποὺ μένει ἢ ἔμενε ἄλλοτε στὴ Φλωρεντία; Αὐτὸς πρέπει νὰ ἔχει ἐπιγραφές. Λυπᾶμαι ὅμως γιὰτὶ εἶναι κακὸς συμπατριώτης σας. Πρόσφατα, διάβασα πάλι τὴν Ἱστορία του γιὰ τὴ Λευκάδα κ' ὕστερα ἀπὸ πολλὰς ἔρευνες, ἀνακάλυψα ἐπιτέλους ὅτι εἶναι ἓνας ἀθεράπευτος καὶ ἀδιάντροπος πλαστογράφος. "Ὅλη σχεδὸν ἡ Ἱστορία τῆς Λευκάδας εἶναι μιὰ ἀδιάντροπη, σκόπιμη ἐπινόηση. Ἀκόμη καὶ τὰ βιβλία ποὺ ἐπικαλεῖται εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος δικές του ψευδολογίες.

Δὲν εἶμαι κατατοπισμένος στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ Μεταρρύθμιση. Πάντως, ἓνα καλὸ βιβλίον εἶναι ἡ Ἱστορία τῆς Μεταρρύθμισης τοῦ Marheinecke 27,800³⁹ γιὰτὶ ἀντλεῖ ἀπ' τὶς πηγές, καὶ τὶς περισσότερες φορές περιέχει τὰ ἴδια τὰ λόγια ἐκείνων ποὺ ἔδρασαν στὴ Μεταρρύθμιση. Δὲ θὰ θέλατε βέβαια ν' ἀρχίσετε ἀγῶνα μετὰ τὸν ἑλληνικὸ κλήρο;

Σᾶς ἐσωκλείω κάτι μικρὸ, δικό μου, ἀφοῦ δὲν ἔχω τίποτε μεγαλύτερο, ἓνα πρόλογο στὸν κατάλογο τῶν μαθημάτων μου. Εἶναι ἀπλῶς ἀντίγραφο ἀπ' τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, γιὰτὶ ὁ κατάλογος δὲν εἶναι ἀκόμη ἑτοιμος. Χαιρετίστε τὸν Hase, ἂν τὸν δεῖτε, καὶ γράψτε μου πάλι γρήγορα.

Μὲ ὄλη μου τὴν καρδιά
ὅπως πάντα δικὸς σας

Μπαῖκ

Βερολίνο 9 Μαρτίου 1823

Ἄσώπιος διατήρησε πάντα τὶς φιλικὲς σχέσεις μετὰ τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους καὶ φίλους του. Ὁ καθηγητὴς του Welcker στὸ ἡμερολόγιό του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, γράφει στὶς 23 Ἰανουαρίου 1842: «...Μὲ πῆγε στὸν κύριο Ἄσώπιο, τὸ μαθητὴ μου στὴ Γοτίγγη, ποὺ κάποτε μετὰ ἐπισκέφτηκε καὶ στὴν Βόννη, ποὺ μιλάει ἀκόμη πολὺ καλὰ Γερμανικά»⁴⁰. Ὅστοςο κ' ἡ ἐπιρροή τῶν Γερμανῶν φιλολόγων στὴ σκέψη του ἐξακολούθησε ἀκόμη κι ὅταν δίδασκε, καθηγητὴς πιά στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τὸ 1842. Ἔτσι τὸ χειμῶνα τοῦ 1843 ποὺ

39. Ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὴν τιμὴ τοῦ βιβλίου.

40. Βλ. τὸ ἡμερολόγιον τοῦ F. Welcker, *Tagebuch einer griechischen Reise*, Βερολίνο 1865, σ. 17.

δίδασκε Πίνδαρο, χρησιμοποίησε για τις παραδόσεις του τις εργασίες του Thiersch και του Böckh, όπως μάς πληροφορεί ένας ανώνυμος άρθρογράφος σε γερμανικό, φιλολογικό περιοδικό, τὸ 1859⁴¹: «... Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κοραῆ... θεωρεῖται κι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνας ὁ κορυφαῖος ἀνάμεσα στοὺς σημερινούς Ἕλληνας φιλόλογους». Ὁ ἀρθρογράφος ἀφοῦ δώσει λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τις σπουδές, τὰ δημοσιεύματα καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ δράση τοῦ Ἀσωπίου, συνεχίζει: σὲ μιὰ αἰσαγωγὴ στὶς παραδόσεις του γιὰ τὸν Πίνδαρο, τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1842-43... χρησιμοποίησε τις εργασίες τοῦ Thiersch καὶ τοῦ Böckh, συνάμα ὅμως ἀξιοποίησε καὶ τις ἀσυνήθιστα πλούσιες καὶ πολυπλευρες γνώσεις τοῦ ἔχει».

Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ εἶδαμε μάς προσφέρουν χρήσιμο ὕλικό, ποὺ ἂν συμπληρωθεῖ με μιὰ λεπτομερῆ ἔρευνα, πιθανὸν νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἀνθίσε στὸ φῶς τῶν γαλλικῶν γραμμάτων».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. F. Bouterwek πρὸς Κ. Ἀσώπιο (27 Μαρτίου 1821)

An Herrn Asopius

Göttingen d. 27. März, 1821

Ehe Sie uns verlassen, werthgeschätzter Freund, muss ich Ihnen noch schriftlich und im Zusammenhange meine Gedanken über einen Gegenstand mittheilen, über den wir uns so oft in freundschaftlichen Gesprächen unterhalten haben. Seitdem ich durch Sie die gegenwärtige Sprache Ihrer Nation einigermaßen kennen gelernt habe; und seitdem ich selbst ein Zeuge des Eifers und des Fleisses geworden bin, durch welchen die bei uns studierenden jungen Griechen eben so vortheilhaft als durch ihr sittliches Betragen sich aus-

⁴¹ *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*, Zweite Abtheilung, 5. Jahrgang, 1859, σ. 311. Στὸ ἴδιο ἄρθρο, με τίτλο «Literarisches aus Griechenland», ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος δίνει μιὰ κριτικὴ περιγραφή τῶν κλασικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα, γράφει γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο ἀρετῶν ἀκόμη λογίων, ὅπως τοῦ Θ. Μανούση, τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου καὶ τοῦ Στ. Κουμανούδη, καὶ κάνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση στὸ ποίημα τοῦ Κουμανούδη «Στρατὶς Καλοπίχειρος».

zeichnen; seit dieser Zeit zweifle ich nicht mehr, dass die schönen Hoffnungen des edelsten Theils Ihrer Nation in Erfüllung gehen werden. Aber welche Art von Geistesbildung dem wiederauflebenden Griechenland zu Theil wird, hängt nicht allein von dem Fleisse und Eifer Ihrer studierenden Jünglinge ab; es kommt dabei vieles noch auf die Wege an, denen sie folgen werden. Ich rechne darauf, dass Ihre Nation keine der gebildeten europäischen Nationen ausschliesslich sich zum Muster wählen wird. Sie müssen von Allen zu lernen suchen, was lernenswerth ist. Aber eben deswegen ist nicht gleichgültig, welche Kenntnisse die jungen Griechen bei dieser, oder jener Nation vorzüglich zu finden glauben. Von einer anderen Seite hängt mit den Fortschritten der Geistesbildung Ihrer Nation auch die Form zusammen, die Ihre Muttersprache erhalten wird. Was ich Ihnen, werthgeschätzter Freund, über Beides, über die wissenschaftlichen Studien und über die Vervollkommnung der Sprache der mir so lieb gewordenen Nachkommen der alten Hellenen zu sagen habe, ist nur die Stimme eines Freundes aus der Ferne. Die schon gebildeten Männer in Ihrem Vaterlande müssen besser, als ich, beurtheilen, woran ihnen am meisten gelegen ist. Aber auch ein Rath aus der Ferne ist zuweilen willkommen.

Ich glaube, die Wissenschaften in Beziehung auf Nationalbildung unter zwei Abtheilungen bringen zu müssen. In die erste Abtheilung stelle ich diejenigen Wissenschaften, die nur den Verstand beschäftigen und zugleich von mannigfaltigem Nutzen für das gemeine Leben sind, aber auf die moralische und aesthetische Bildung einer Nation einen mittelbaren Einfluss haben. Dahin gehören die mathematischen und physicalischen Wissenschaften. In die zweite Abtheilung stelle ich diejenigen, die das ganze geistige Leben des Menschen berühren, und deswegen auch, wenn sie richtig behandelt werden, unmittelbar in die herrschende Denkart und in die Sitten des ganzen Volks übergehen können. Daher gehört nicht nur die eigentliche Philosophie, die diesen Namen erst dann verdient, wenn sie bei logischen und metaphysischen Speculationen nicht stehen bleibt und besonders die allgemeinen Begriffe der Moral, des Naturrechts, der Politik, und eine vernünftige Religion aufklärt; auch die Aesthetik darf in dieser Classe der Wissenschaften unmittelbar neben die Philosophie gestellt oder als ein Theil der Philosophie angesehen werden. Einen ähnlichen Einfluss auf die Sitten erhält das Studium der Staats- und Welt-

Geschichte, wenn es nicht zur geistloser Gedächtnissache gemacht wird. Die Geschichte der schönen Kunst und Litteratur muss in derselben Beziehung an die Staats — und Welt — Geschichte sich anschliessen. Die philologischen Wissenschaften gehören ebenfalls hierher wegen der engen Verbindung, in welcher sie mit der Poetik und Rhetorik, also mit den aesthetischen Wissenschaften, stehen. Überdies ist die altgriechische und römische Philologie der Schlüssel zu Allem, was uns von den grossen Gesinnungen und Thaten der alten Griechen und Römer und von der classischen Bildung ihres Geschmacks in ihren Schriften übrig geblieben ist.

Wenn Sie mich fragen, nach welchem Lande von Europa Ihre wissbegierigen Jünglinge reisen sollen, so kann die Antwort nicht dieselbe seyn, je nachdem von dieser oder von jener Wissenschaft, der ein junger Mann sich besonders widmen will, die Rede ist. Nach England zu reisen würde ich der studierenden griechischen Jugend überhaupt nicht rathen weil die besondere Einrichtung der englischen Universitäten den Fremden zu viele Hindernisse in den Weg legt. Wer besonders Mathematik und Naturwissenschaften studieren will (zu den Naturwissenschaften zähle ich auch die Arzneiwissenschaft) der kann schon in Italien treffliche Lehrer und Institute finden; eben so, oder noch mehr in Frankreich. Auch in Deutschland werden, wie Sie wissen, die mathematischen und physicalischen Studien keineswegs vernachlässigt; aber der Eifer für diese Wissenschaften ist bei uns nicht so allgemein verbreitet, wie in Frankreich, obgleich wir unter unseren deutschen Gelehrten Physiker und Mathematiker vom ersten Range besitzen. Anders verhält es sich mit den philologischen, historischen, aesthetischen und philosophischen Wissenschaften. Diese werden jetzt nirgends in der Welt so gründlich gelehrt, als auf den deutschen Universitäten. Auch gelehrte Ausländer geben unseren Lehranstalten dieses Zeugnis. Wie vieles ein junger Philologe in Deutschland lernen kann, wissen Sie selbst, werthgeschätzter Freund. Wie oberflächlich die historischen Wissenschaften von den Franzosen gewöhnlich behandelt werden, ist ziemlich allgemein bekannt. Was die aesthetischen Studien betrifft, würde es mir wirklich Leid thun, wenn die jungen Griechen, anstatt sich vorzugsweise in dieser Hinsicht die Werke ihrer Vorfahren zum Muster zu nehmen, Nachahmer der Franzosen werden sollten; denn so fein auch der französische Geschmack in der schönen Kunst und Litteratur seyn mag, ist er doch sehr einseitig,

und hängt an einer Menge von Vorurtheilen, die nur der französischen Nationaleitelkeit schmeicheln. Dass die Poesie und Beredsamkeit bei den Griechen wieder aufblühe, ist unumgänglich notwendig, wenn sie den ihrer würdigen Platz unter den europäischen Nationen einnehmen wollen. Aber wenn sie den französischen Nationalgeschmack zu dem ihrigen machen wollen, wird ihre schöne Litteratur eben so wenig Kraft und Eigentümlichkeit erhalten, als die deutsche um die Mitte des vorigen Jahrhunderts, da auch unsere Dichter und eleganten Schriftsteller den französischen Geschmacksregeln als den einzig untrüglichen folgten. Ich behalte mir vor, Ihnen meine Gedanken über die Vervollkommnung der Poesie in der neuen Muttersprache der Griechen bei einer anderen Gelegenheit ausführlich mitzutheilen. Hier nur noch ein paar Worte über die Art von Philosophie, die ich Ihrem Vaterlande wünsche. Da die menschliche Vernunft so schwach ist, dass die philosophierenden Köpfe wahrscheinlich nie aufhören werden, über die wichtigsten Wahrheiten verschiedener Meinung zu seyn, so muss wenigstens, wo die Philosophie wieder einheimisch werden soll, wie bei den alten Griechen, kein System ausschliesslich, oder fast ausschliesslich, herrschen. Bei den Franzosen aber ist seit der Entstehung der in Frankreich so genannten Ideologie nicht nur eine einzige Art von Philosophie fast allgemein angenommen, sondern diese französische Philosophie von Condillac, Helvetius, D'Alembert, Diderot, und mehreren noch lebenden französischen Schriftstellern, ist, mit den alten griechischen Systemen verglichen, so seicht und oberflächlich, dass sie in Deutschland, besonders seit Kant, gar keine Anhänger mehr findet. Dafür haben wir in Deutschland vielleicht der streitenden Systeme zu viel; gerade so, wie im alten Griechenland; und einige der neuesten dieser Systeme gehören mehr einer schwärmenden Einbildungskraft an, als dem gesunden Verstande. Aber in diesem Streite der Meinungen stärkt und übt sich die freie Vernunft. Oberflächliche Lehren machen in Deutschland kein Glück. Besonders merkwürdig aber ist, dass fast alle Schulen der Philosophie in Deutschland die Religion in Schutz nehmen, während in Frankreich die Wörter Philosoph und Atheist beinahe gleichbedeutend sind.

Über die Vervollkommnung der gegenwärtigen Muttersprache Ihrer Nation, möchte ich Ihnen nun auch meine Meinung sagen. Aber im Ganzen wissen Sie schon, dass ich, übereinstimmend mit Ihnen, den Weg, den der ehrwürdige und um sein Vaterland unsterblich ver-

diente Coray gebahnt hat, für den einzig richtigen halte. Nur über die Beibehaltung mehrerer Wörter und grammatischen Formen der gegenwärtigen gemeinen Volkssprache Ihres Vaterlandes kann ich mit Ihnen nicht ganz derselben Meinung seyn. Ich behalte mir also vor, in einem anderen Briefe, wenn anders das Urtheil eines Ausländers in dieser Sache gelten kann, einen Theil der gemeinen neu-griechischen Volkssprache für gewisse Gattungen des Styls und für das gewöhnliche Leben zu vertheidigen. Im Allgemeinen wiederhole ich hier den Wunsch, den Sie selbst in der Vorrede zu Ihren *Μαθήματα* so schön ausgesprochen haben. Die Bildung Ihrer lebendigen Muttersprache muss, in Verbindung mit den Studien der altgriechischen Schriftsteller, ein Hauptgeschäft der vorzüglichen Gelehrten Ihres Vaterlandes werden. Nur dadurch wird möglich, dass ein Theil der höheren Bildung der eigentlichen Gelehrten durch alle Stände sich verbreite, und in das Leben des Volks eindringe. Denn es ist nicht genug, dass Griechenland wieder Gelehrte besitze; ein griechisches Volk muss wieder entstehen, wenn auch verschieden von dem alten, doch, als gebildetes Volk, des gemeinschaftlichen, von ganz Europa verehrten Namens würdig.

Meine besten Wünsche werden Sie, werthgeschätzter Freund, begleiten, welchen Platz Ihnen auch das Schicksal anweisen mag, sich an Ihrem Vaterland verdient zu machen.

Bouterwek

Göttingen, d. 6. März 1822

2. F. Bouterwek πρὸς Κ. Ἀσώπιου (6 Μαρτίου 1822)

Mein langes Schweigen, hochgeschätzter Herr Asopius, muss Ihnen ein Rätzel gewesen sein. Aber wenn ich Ihnen sage, warum ich Ihren letzten Brief nicht früher beantwortet habe, werden Sie mich mehr bedauern, als anklagen. Die einzige Hoffnung, die ich hatte, durch Übersendung einer kleinen Summe Geldes zur Unterstützung den unglücklichen geflüchteten Griechen etwas beizutragen, da ich zu der Befreiung Ihres Vaterlandes auch nicht auf die entfernteste Art thätig seyn darf, diese schöne Hoffnung ist mir nun auch vereitelt. Die im ersten Enthusiasmus während des vorigen Sommers von mehreren unsrer Studierenden zusammengebrachte Summe war zur Ausrüstung deren bestimmt, die für die Freiheit Griechenlands streit-

en wollten. Als die Verhältnisse unsres Landes zu England solche Ausrüstungen schlechterdings verboten, hatten die meisten ihre Beiträge schon zurückgenommen, ehe ich es erfuhr. Als ich mich erkundigte, wie viel noch wohl beisammen sei, dass zur Unterstützung der geflüchteten in Triest verwandt werden könnte, war die übriggebliebene Summe so gering, dass es sich nicht der Mühe lohnte, sie so weit hin zu schicken. Einige meiner Herren Collegen waren zuvor zu Beitragen erbötig aber auch diese machten eine unbedeutende Summe, und ich allein bin nicht reich genug zu helfen, wie ich wünsche. Dieses Misslingen meines Plans machte mich so missvergnügt, dass ich scheute, die Feder zu ergreifen, um es Ihnen zu sagen.

Was ich noch für die gute Sache hoffe, und nicht hoffe, darf ich Ihnen in diesem Briefe nicht sagen. O, wäre doch, seufze ich noch immer, die schöne Flamme des Enthusiasmus nicht zu einer so unglücklich gewählten Stunde ausgebrochen! Wie mag es jetzt meinem lieben Liberios gehen, und dem Psyllas, dem Mavros, dem Glarakis und den übrigen der trefflichen jungen Männer, mit denen in ihrer Muttersprache reden zu können ich Ihnen lieber Herr Asopius, verdanke! Jetzt würde ich aber nur wenig Zusammenhängendes noch Neugriechisch sagen können, da ich nun seit beinahe schon einem Jahre aus der Übung gekommen bin.

Sorgen Sie, lieber Freund, nur auf alle Art für Ihre Gesundheit, und erhalten Sie sich für die bessere Zeit, die nicht ausbleiben wird, und die wir noch zusammen erleben wollen.

Ich grüsse Sie mit Freundschaft und Hochachtung.

Bouterwek

3. Συστακτική ἐπιστολή τοῦ Α. Βöckh γιὰ τὸν Ἄσώπιο (1822)

Vir ornatissimus, Constantinus Asopius, Ioanninensis Graecus, unius et dimidii anni spatio, quo in universitate nostra litteraria studiis humanitatis operam dedit, lectiones meas de historia litterarum Graecarum, de Pindari, Olympiis et Pythiis, de Antiquitatibus Graecis, de Terentii Andria et Eunuchis, de Taciti Annalibus, de oratione Demosthenis adversus Ctisiphontem, de Platonis Republica cum isagoge in Platonis scripta et philosophiam postremo de arte metrorum summa cum laude industriae atque assiduitatis

audivit, atque ultro in Seminarii philologici exercitationibus de variis rebus ad litteras antiquitatis pertinentibus disserenti mihi frequentem sese auditorem praebuit. Idem etiam in privata consuetudine non solum studiorum severitatem doctrinaeque insignem copiam, sed etiam morum, honestatem iucunditatemque ita mihi probavit, et eius familiaritatis delectatus sim insigniter. Quapropter eum et patriae et litteris haud mediocrem esse utilitatem allaturum confido eique bona omnia apprecor ex animi sententia.

Ser. Berolini in universitate Regia d. VI. m. Aug. a. MDCCCXXII

Augustus Böckh, Dr.

Eloq. et ant. litt. Prof. Publ. Ord.

Acad. Reg. Boruss. et Acad. Reg.

Bavar. Soc. ord. Seminarii philolog. Dir. Dec.

4. Ἐπιστολή τοῦ Α. Böckh πρὸς Κ. Ἀσώπιο (25 Δεκ. 1822)

Ihr Brief, lieber Asopius, welchen ich vorige Woche erhalten habe, hat mich sehr erfreut, denn ich nehme an Ihnen sowohl Ihrer eigenen Persönlichkeit als wegen Ihres Vaterlandes den grössten Antheil. Mit dem letzteren scheint es nun recht gut zu gehen; die nochmalige Verbrennung des Admiralschiffes mit dem Capudan Pascha ist in der That bewunderungswürdig, und in dem Grade als die Erfolge wachsen, wird auch die Stimmung der Europäischen Mächte günstiger werden. Die verunglückte Unterwerfung von Morea beweist hinlänglich, dass die griechische Macht doch schon mehr Festigkeit hat als man glaubte; und gewisse Anzeigen lassen vermuthen, dass die Höfe von Europa eine andere Politik annehmen werden. Vielleicht ist Griechenland in fünf Jahren frei und der schönern Bildung desselben der Acker gedüngt, welches selten ohne Blut geschieht. Ich hoffe mehr als jemals.

Der schottische Orientalist, von welchem Sie mir schreiben, ist hier gewesen während ich auf der Reise war; auch Ihr Landsmann von Smyrna, von welchem Sie mir schreiben, ist weder hier angekommen noch hat er mir irgendetwas von Inschriften geschickt; sollten Sie Gelegenheit haben ihm einen Brief zuzustellen, so bitte ich Sie die Bitte zu wiederholen, dass er mir die Copien der Inschriften schicken möge. Wenn der Graf Guilford wieder von den Ionischen Inseln

zurückkommt, und, was doch möglich wäre, etwas Neues von dort mitbringt, so würde es Ihnen ja wohl leicht sein ihn für mich zu bitten, dass er mir Abschriften mittheilte. Ich gedenke jetzt, künftigen Sommer die Inschriftensammlung soweit gefördert zu haben, dass ich den Druck werde beginnen können; und ich werde suchen dann beizeiten ein Exemplar nach Griechenland wenigstens nach Corfu zu senden, wo ja die Ionische Akademie wenigstens dem Nahmen nach besteht; wie thätig oder nicht ist mir unbekannt. In Heidelberg hatte ich erwartet, Sie wieder zu treffen; auf der Reise habe ich einen kleinen Orte im Hessischen nemlich in Schlüchtern die erste Nacht nach Eisenach zugebracht und daselbst in dem Fremdenbuche gefunden, dass Sie kurz zuvor dagewesen waren; um so mehr hoffte ich Sie später wieder zu treffen. Statt dessen habe ich doch in Heidelberg einen sehr wackern Griechen, Blastos von Chios, gefunden; dieser kam fleissig zu meinem Bruder, der dort Arzt ist.

Ich wünsche Ihnen Glück dazu, dass sich Ihre Gesundheit etwas verbessert hat; wenn Sie einmal wieder in das heimische Klima kommen, werden Sie ja wohl wieder ganz gesund werden. Ich bin begierig Ihr Urtheil über die französische Gelehrsamkeit zu hören, wenn Sie erst selbst etwas davon gehört haben. Ich verachte die Franzosen nicht; sie wissen jede Sache gut aufzustutzen, aber was ich von neuren gelesen haben (sic) ist meist doch nicht sehr tief: auch haben sie keine lebendige Anschauung vom Altertum. Hasen besuchen Sie doch wieder: er hat mir sehr freundschaftlich versprochen Ihnen auf alle Weise zuvorzukommen, und ich habe immer gehört, dass er den Frenden sehr förderlich ist.

In Deutschland ist wenig erschienen, was ich Ihnen empfehlen könnte soviel ich mich jetzt eben erinnere. Ein gutes, aber etwas compilorisches und mit nicht viel Geist geschriebenes Buch ist das von Tittmann über die griechischen Staatsverfassungen, welches Sie doch müssen kennen lernen; vielleicht haben Sie es hier noch gesehen. Mannert hat den 8. Theil seiner Geographie, herausgegeben, welcher Griechenland enthält. Von Siebelis ist der ertse Band der grösseren Ausgabe des Pausanias erschienen; eine fleissige Sammlung.

Der gute Dissen ist, wie ich höre, sehr krank: er leidet an Kopfgicht und man soll sehr um ihn besorgt sein. Er ist ungemein schwächlich und er kann gar nichts vertragen.

Sie haben mir vor Ihrer Abreise freundlich versprochen, wenn

Sie mir in Paris eine Gefälligkeit erzeigen könnten, würden Sie es mit Freuden thun. Müller hat mir beinahe alles besorgt, was ich erwarten konnte, und was in seiner Macht stand: nur von den Inschriften der Sammlung des Grafen Choiseul-Gouffier fehlen mir noch vier Stücke, unter welchen mir besonders an dem einen viel gelegen ist. In dem Katalog dieser Sammlung von Dubois sind sie N. 181, 183, 201, 234, und soviel ich herausbringen kann, hat diese Inschriften der Graf Pourtales gekauft. Am meisten ist mir um N. 181 gelegen: «Deux fragments précieux inscription sur les revenus publics du peuple Athénien», 1 Zoll hoch, 1 Fuss breit. Wenn Sie mir nun diese Sachen schaffen könnten, würden Sie mich sehr verbinden. Vielleicht könnte Hase Ihnen rathen, und ich bitte Sie deshalb mit ihm zu sprechen. Was ich jetzt zunächst möchte, wäre dieses, wenn nicht Hase etwas Besseres weiss. Der Graf Clarac, Conservateur des Antiquités du Musée Royal, besitzt Abschriften von den genannten Inschriften und hat Müllern versprochen, sie mir zu geben, wenn sie nicht gedruckt wären in dem Katalog von Dubois. Ich habe also einen Brief an den Grafen Clarac hier beigelegt und bitte Sie, mir diesen Brief persönlich zu übergeben. Der Herr Graf braucht sich nicht zu bemühen, mir zu antworten: Wenn er nur die Güte hätte Ihnen die Copien zu geben, oder Ihnen zu erlauben sie von den seinigen abzucopieren. Es ist, wie gesagt, bloss von den Inschriften die Rede, welche der Graf Pourtales besitzt und diese sind nicht gross; es wird Ihnen wenig Mühe kosten sie für mich abzuschreiben. Auf jeden Fall bitte ich, antworten Sie mir recht bald damit ich sehe, ob dieser Weg angeht, oder ob ich einen andern einschlagen muss. Schicken Sie die Briefe unfrankiert, bloss unter meiner Adresse, aber mit dem Zusatz: «Pour l'Academie Royale des Sciences à Berlin.

Leben Sie recht wohl, bester Asopius, und schreiben Sie mir, ich bitte nochmals, recht bald.

Berlin d. 25 Dec. 1822

Von Herzen der Ihrige
Böckh

Nachdem ich den Brief schon geschlossen habe, kommt ein Grieche zu mir aus Constantinopel, der sich auch Schinas nennt, und ein Verwandter des Dr. Schinas ist. Er scheint sehr unterrichtet. Da er nicht Deutsch kann, plaudere ich mit ihm Griechisch und Französisch untermischt. Mit Altgriechischem werden wir ziemlich gut

zusammen fertig, indem ich mich der modernen Aussprache bediene, soweit ich es im Augenblick zwingen kann.

5. Ἐπιστολή τοῦ Α. Böckh πρὸς Κ. Ἀσώπιο (2 Μαρτίου 1823)

Überhäufte Geschäfte, lieber Asopius, erlauben mir heute nur wenige Worte auf ihren freundlichen Brief vom 22. Jan. zu antworten; doch will ich eben die Antwort nicht länger aufschieben, weil ich es schon zu lange gethan habe. Zuerst nehmen Sie meinen besten Dank für Ihre Bemühungen bei dem hochgeborenen Grafen von Clarac, von welchem ich gleich Anfangs dachte er würde das thun, was er gethan hat, oder vielmehr nichts thun. Ich habe nun einen andern Weg eingeschlagen, indem ich den Minister Wilh. v. Humboldt gebeten habe, mir durch seinen Bruder, Herrn Alexander v. Humboldt in Paris die Inschriften zu verschaffen, und zweifle nicht, dass das Ansehen des letzteren entweder Claracs Copien, oder den Zugang zu den Steinen des Grafen Pourtales eröffnen wird. Sollte es nun nöthig sein dass wir unsere Zuflucht zu den Steinen selbst nehmen, so muss ich wieder Ihre Güte in Anspruch nehmen. Ich habe nehmlich dem Minister von Humboldt die Bezeichnung der 4 Inschriften geschickt, und ihm zugleich gesagt, dass, wenn die Steine abgeschrieben werden müssten, Sie aus Gefälligkeit gegen mich, dieser Mühe sich unterziehen würden; ich habe zugleich Ihre Wohnung angegeben, und Herr Alex. v. Humboldt wird daher, wenn er Ihrer bedarf, zu Ihnen schicken. Da Ihnen vielleicht angenehmer sein wird, diesen weltberühmten Mann kennen zu lernen, so gehen Sie vielleicht selbst zu ihm, wenn er Sie in einiger Zeit nicht hat zu sich bitten lassen. Sollten Sie mir die Inschriften von den Steinen abschreiben, so bitte ich 1) die Schriftzüge so deutlich als möglich wiederzugeben, wie sie auf den Steinen sind, auch die Interpunctionen; 2) die Lücken genau zu bezeichnen, und überhaupt die Buchstaben im Verhältnis zueinander so zu stellen, wie auf dem Steine 3) die Form des Steines, die leeren Stellen und die Umrisse des Bruchs des Steines flüchtig zu bezeichnen, damit ich beurtheilen könne, wie die Ergänzungen gemacht werden können. Was Sie mir sonst nach Ihrem Briefe verschaffen können werde ich mit Dank annehmen. Ich zweifle, dass ich die in den Abruzzen gefundenen Inschriften haben werde. Genau kann ich dies, unter einer solchen Masse nicht wissen. Haben Sie diese, so bitte ich sie

mir zu schicken. Riedesels Reisen habe ich auf meinen Liste um sie zu excerpieren; ich habe daran noch nicht kommen können. Kennen Sie den Petrizzopulo aus Leukadien, der in Florenz lebt oder sonst lebte? dieser soll Inschriften haben; aber es thut mir Leid, er ist ein schlechter Landsmann von Ihnen. Ich habe neulich seine Geschichte von Leukadien noch einmal gelesen, und nach vielen Nachforschungen endlich entdeckt, dass er ein heillos und schändlicher Falsarius ist; fast die ganze Geschichte von Leukadien ist eine schamlose absichtliche Erdichtung, und die Bücher, auf welche er sich beruft, sind grossentheils von ihm selbst erlogen.

In der Reformationsliteratur bin ich schlecht bewandert; ein gutes Buch ist aber die Geschichte der Reformation von Marheinecke, 27.8 denn sie ist aus den Quellen gezogen und enthält meist die eigenen Worte der Männer, welche in der Reformation gehandelt haben. Sie werden doch nicht mit der griechischen Geistlichkeit in Kampf gehen wollen?

Ich schliesse eine Kleinigkeit von mir bei, da ich nichts grösseres habe, eine Vorrede vom Lut. Catal. Es ist nur ein schlechter Probeabdruck da der Katalog noch nicht fertig ist. Grüssen Sie Hase, wenn Sie ihn sehen, und schreiben Sie mir bald wieder.

Berlin d. 9. März 1823

*von ganzem Herzen wie immer
der Ihrige
Böckk*

Ἑλένη I. Κοντιάδη